



**Права людини для дітей:
посібник для вчителів
та тренерів**

2011

Права людини для дітей: посібник для вчителів та тренерів

Цей посібник був розроблений Координатором проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з Міністерством юстиції України у рамках проекту «Підвищення рівня правової обізнаності стосовно прав людини та механізмів їхнього захисту».

Проект був започаткований Міністерством юстиції України та Координатором проектів ОБСЄ в Україні у 2010 році з метою підвищення обізнаності широких кіл громадськості з правами людини, а також зміцнення довіри до механізмів їхнього захисту. У рамках реалізації проекту було проведено низку фокус-групових досліджень, а також повномасштабне соціологічне дослідження щодо розуміння прав людини різними віковими групами, зокрема дітьми віком від 6 до 12 років та від 13 до 18 років. У результаті досліджень було з'ясовано, з якими труднощами у розумінні прав людини стикаються діти та, які саме права потребують найбільшого та найповнішого пояснення. Таким чином, було обрано десять прав людини, які стали основою цього посібника. Метою посібника є просто, доступно та цікаво з використанням інтерактивних методів пояснити дітям, що таке права людини, якою є історія та особливості виникнення та еволюції прав людини, а також якою є відповідальність за порушення прав людини.

Посібник призначений для вчителів та тренерів і слугуватиме методичним матеріалом для викладання прав людини для дітей.

Автори:

| | |
|---------------------------------------|---|
| Денисенко Лариса Володимирівна | правник, письменниця, головний редактор журналів з прав людини для дітей та підлітків “Правобукварик” та “Абетка Права”, експерт Координатора проектів ОБСЄ в Україні |
| Дзюбій Ольга Анатоліївна | правник, консультант Департаменту сімейної політики Міністерства соціальної політики України, експерт Координатора проектів ОБСЄ в Україні |

Наукові редактори:

| | |
|---------------------------------------|---|
| Денисенко Лариса Володимирівна | правник, письменниця, головний редактор журналів з прав людини для дітей та підлітків “Правобукварик” та “Абетка Права”, експерт Координатора проектів ОБСЄ в Україні |
| Беца Наталія Олександрівна | національний спеціаліст проектів Координатора проектів ОБСЄ в Україні |

Координатор дослідження та відповідальний редактор:

| | |
|-----------------------------------|---|
| Беца Наталія Олександрівна | національний спеціаліст проектів Координатора проектів ОБСЄ в Україні |
|-----------------------------------|---|

Рецензенти:

| | |
|------------------------------------|---|
| Панченко Аліна Михайлівна | к.ю.н., Заслужений юрист України, директор Департаменту конституційного, адміністративного та соціального законодавства Міністерства юстиції України |
| Юхта Оксана Григорівна | заступник директора Департаменту – начальник Управління координації правової роботи та правової освіти Департаменту реєстрації та систематизації нормативних актів, правоосвітньої діяльності Міністерства юстиції України |
| Кузьменко Лідія Рудольфівна | к.ю.н., старший спеціаліст програм з управління міграційними процесами Міжнародної організації з міграції, представництво в Україні, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка |
| Цибульська Наталія Іванівна | правник-міжнародник |

Права людини для дітей: посібник для вчителів та тренерів / Денисенко Л. В., Дзюбій О. А. К.: Час Друку, 2011. - 260 с.

ISBN 978-966-2465-96-9

Посібник містить глибокий аналіз десяти основоположних прав людини, історію та особливості їх виникнення та еволюції, зміст кожного з прав, а також загальну характеристику відповідальності за їх порушення. Зокрема, у посібнику розкриті такі права, як право на життя, право на гідне та рівне ставлення, право на свободу і особисту недоторканність, право на особисте життя, право на власність, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу світогляду і переконання, право на освіту та право знати свої права. Посібник розроблений на основі інтерактивної методики з урахуванням потреб дітей молодшого (6-12 років) та старшого шкільного віку (13-18 років). Особливу увагу автори приділяють практичним вправам, які покликані допомогти дітям розібратися у сутності прав людини на практиці та закріпити отримані знання та навички. Видання також містить тексти міжнародних та українських нормативно-правових актів, які сприятимуть кращому розумінню інструментів захисту прав людини.

Видання призначене для вчителів, викладачів, правозахисників та усіх, хто цікавиться питаннями прав людини та прагне поширити знання щодо прав людини серед дітей.

Ідея обкладинки – Лариса Денисенко

Дизайн – Видавництво “Час Друку”



Організація з безпеки та співробітництва в Європі
Координатор проектів ОБСЄ в Україні

Це видання здійснене за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Усі права захищені. Зміст цієї публікації можна безкоштовно копіювати та використовувати для освітніх та інших некомерційних цілей за умови посилання на джерело інформації.

Координатор проектів ОБСЄ в Україні не несе відповідальності за зміст та погляди, висловлені експертами у цій публікації.

Права людини для дітей: посібник для вчителів та тренерів

Зміст

| | |
|---|-----------|
| 1. Вступ..... | 6 |
| 2. Методика використання посібника..... | 8 |
| 2.1. Як працювати з посібником..... | 8 |
| 2.2. Методи навчання..... | 10 |
| 2.3. Як обрати вправу..... | 15 |
| 2.4. Навчання індивідуальне та колективне..... | 16 |
| 2.5. Поради вчителю / тренеру..... | 16 |
| 3. Право: що ми про нього знаємо та як реалізуємо | 18 |
| 3.1. Право на життя..... | 18 |
| 3.1.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на життя..... | 18 |
| 3.1.2. Опис змісту права на життя, понятійний апарат..... | 19 |
| 3.1.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на життя..... | 21 |
| 3.1.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 22 |
| 3.1.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 27 |
| 3.2. Право на гідне ставлення | 35 |
| 3.2.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на гідне ставлення.. | 35 |
| 3.2.2. Опис змісту права на гідне ставлення, понятійний апарат..... | 36 |
| 3.2.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на гідне ставлення..... | 37 |
| 3.2.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 38 |
| 3.2.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 43 |
| 3.3. Право на рівне ставлення..... | 50 |
| 3.3.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на рівне ставлення..... | 50 |
| 3.3.2. Опис змісту права на рівне ставлення, понятійний апарат..... | 51 |
| 3.3.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на рівне ставлення..... | 52 |
| 3.3.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 54 |

| | |
|---|------------|
| 3.3.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 59 |
| 3.4. Право на свободу та особисту недоторканність..... | 65 |
| 3.4.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на свободу та особисту недоторканність..... | 65 |
| 3.4.2. Опис змісту права на свободу та особисту недоторканність, понятійний апарат..... | 66 |
| 3.4.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на свободу та особисту недоторканність..... | 67 |
| 3.4.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 68 |
| 3.4.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 73 |
| 3.5. Право на особисте життя..... | 81 |
| 3.5.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на особисте життя..... | 81 |
| 3.5.2. Опис змісту права на особисте життя, понятійний апарат..... | 82 |
| 3.5.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на особисте життя..... | 82 |
| 3.5.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 84 |
| 3.5.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 89 |
| 3.6. Право на власність..... | 95 |
| 3.6.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на власність..... | 95 |
| 3.6.2. Опис змісту права на власність, понятійний апарат..... | 96 |
| 3.6.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на власність..... | 97 |
| 3.6.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 99 |
| 3.6.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 103 |
| 3.7. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань..... | 111 |
| 3.7.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань..... | 111 |
| 3.7.2. Опис змісту права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, понятійний апарат..... | 112 |
| 3.7.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань..... | 112 |

| | |
|---|------------|
| 3.7.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 114 |
| 3.7.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 118 |
| 3.8. Право на свободу світогляду і віросповідання..... | 127 |
| 3.8.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на свободу світогляду і віросповідання..... | 127 |
| 3.8.2. Опис змісту права на свободу світогляду і віросповідання, понятійний апарат..... | 128 |
| 3.8.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на свободу світогляду і віросповідання..... | 129 |
| 3.8.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 131 |
| 3.8.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 136 |
| 3.9. Право на освіту..... | 143 |
| 3.9.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на освіту..... | 143 |
| 3.9.2. Опис змісту права на освіту, понятійний апарат..... | 144 |
| 3.9.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на освіту..... | 145 |
| 3.9.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 146 |
| 3.9.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 151 |
| 3.10. Право знати свої права..... | 157 |
| 3.10.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права знати свої права. | 157 |
| 3.10.2. Опис змісту права знати свої права, понятійний апарат..... | 157 |
| 3.10.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права знати свої права..... | 159 |
| 3.10.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6 –12 років)..... | 161 |
| 3.10.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13 –18 років)..... | 164 |
| 4. Глосарій..... | 170 |
| 5. Додатки..... | 171 |
| 6. Перелік використаних та рекомендованих джерел..... | 254 |

1. Вступ

Права людини природні, вони належать кожній людині від народження тільки тому, що вона – людина. Джерело прав людини – у нашій сутності. Незважаючи на досить велику кількість відомих особистостей, причетних до формулювання та обґрунтування прав людини, очевидно, що права людини не є продуктом чиеїсь волі або творчості. Вони ніким не даруються, їх не можна відібрати, заслужити або купити, вони виникають з людського способу життя.

Права людини не можна сприймати як абстракцію, вони цілком реальні. І більш практичні, ніж теоретичні. Є романи реальні та фантастичні, картини – реалістичні та абстрактні. Цілком можна стверджувати, що права належать до першої групи. Так, ми не можемо їх торкнутися, але ми можемо ними користуватися.

Десять прав та свобод людини, представлені в цьому посібнику, слід сприймати як десять пальців на руці. Адже ми добре знаємо пальці на наших руках? Знаємо, навіщо нам потрібний вказівний, на якому з пальців люди носять обручки, який палець найбільший, а який – найменший. Знаємо, якими міцними можуть бути наші пальці, стиснуті в кулак, якою щирою може бути рука, потискаючи руку друга і, якою міцною вона стає, коли треба дати відсіч кривднику. Ми відчуваємо наші пальці, знаємо, як вони доповнюють один одного. Те саме відбувається з правами.

Права людини невід’ємні. Це означає, що їх не можна втратити, оскільки вони мають відношення до самого факту людського співіснування. Однак, за певних обставин дії деяких з них можуть бути припинені або обмежені. Наприклад, призупиняється низка прав людини, винної у скоєнні злочину. Або ж, у разі введення комендантської години під час громадських заворушень, обмежується свобода пересування громадян.

Права людини взаємозалежні, але не взаємозамінні. Це означає, що права людини пов’язані між собою. Часто, здійснення одного права залежить від існування багатьох інших прав, і немає жодного права, яке було б важливішим за інші. Натомість, жодне право не може замінити собою інше.

Права людини є загальними, тобто вони однаково застосовуються до людей у всьому світі, причому без часових обмежень. Кожен має право користуватися правами незалежно від раси, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, політичних чи інших переконань.

Права і свободи є оболонкою, щитом, що захищає гідність кожної людини від посягань з боку влади та її представників. Не правова держава більш небезпечний ворог за неправих сусідів. Таким чином, права людини не гарантують того, що ми будемо кохані, щасливі, що нас буде супроводжувати успіх, не гарантують навіть справедливості або мінімум добробуту – вони захищають нас від принижень, владних маніпуляцій та забезпечують можливості розвитку.

Вправи на закріплення матеріалу та розуміння сутності прав і свобод людини, що запропоновані в цьому посібнику, не захистять, а навчать думати, розуміти, як на практиці використовувати те, що даровано нам від народження. Зокрема, посібник дозволить:

- усвідомити цінність життя кожної людини;
- на емоційному, інтелектуальному та фізичному рівні відчути, що таке гідність, і як протистояти приниженням;
- збагнути, що таке суспільство рівних можливостей, толерантність та повага, і як захистити себе від дискримінації;

Вступ

- власними знаннями забезпечити собі безпеку, свободу та особисту недоторканність;
- поважати та захищати свій особистий простір та простір інших людей;
- усвідомити переваги володіння майном та інтелектом, поважати чуже право власності;
- шанобливо ставитися до поглядів, переконань, світогляду, віросповідання, думок, ідей та слів інших людей;
- навчитися захищати свої власні погляди, слова, думки, переконання;
- збагнути перевагу освіти та розвитку;
- не лінуватися знати свої права, використовувати їх у повсякденному житті та гарантувати собі безпеку.

2. Методика використання посібника

2.1. Як працювати з посібником

Посібник варто розцінювати як музичну партитуру в руках імпровізатора. Так, для того, щоб навчитися грати, слід знати ноти. Посібник дає основи, пропонує «композиції та етюди», але викладач може використовувати їх на свій розсуд. Можна послідовно розглядати кожне право, можна розпочати з певного окремого права, а можна відштовхнутися від вправ або від теорії та створити свою власну методику тлумачення та викладу. Посібник – гнучка система знань, практичних завдань та інформації.

Для вивчення та засвоєння авторами пропонується 10 прав і свобод людини, зокрема:

- право на життя;
- право на гідне ставлення;
- право на рівне ставлення;
- право на свободу і особисту недоторканність;
- право на особисте життя;
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- право на власність;
- право на свободу світогляду та віросповідання;
- право на освіту;
- право знати свої права.

Розпочинати знайомство дітей з правами можна з будь-якого права. Це – як використання фарб, не важливо з якої фарби ви почнете та якою фарбою закінчите, так чи інакше у вас обов'язково вийде веселка, якщо ви хочете її намалювати. Або уявіть, що у ваших руках Кубик Рубіка. Ви можете не вміти ним користуватися і старанно крутити, щоб кольорові квадрати виклалися саме так, як слід. Втім, починати ви можете з будь-якого кольору і, якщо будете наполегливі та збагнете систему – все у вас вийде найкращим чином.

Посібник містить в собі теоретичний та практичний блоки.

Теорія викладена та розписана таким чином, що право асоціативно можна порівняти з дитиною.

Походження права можна порівняти з походженням дитини, де розкривається народження дитини, її прадіди, батьки, походження прізвища, імені тощо.

Зміст права можна дорівняти до змістовності самої дитини, її захоплень, здібностей, мрій, можливостей, смаків, уподобань, приватного життя тощо.

Відповідальність за порушені права можна порівняти з відповідальністю за образу, нанесену дитині, та з її відповідальністю за образи інших.

Розділи щодо походження права, окрім наукової та спеціальної інформації, містять також відсилання до казок та міфів. Дійсно, кожна народна чи авторська казка, якщо замислитися і подивитися на неї трохи ширше – певним чином торкається чи розкриває окремі права людини. Аналогії з казками (анімацією, стрічками) подаються задля полегшення сприйняття доволі складної інформації дітьми. Ви самостійно можете обрати будь-яку казку, і обов'язково знайдете там – ПРАВО.

Наприклад:

- право на життя («Спляча красуня»);
- право на гідне ставлення («Гидке каченя»);
- право на особисте життя («Дюймовочка»);
- право на свободу і особисту недоторканність («Рапунцель», «Бременські музики»);
- право на свободу слова («Язиката Феська»);
- право на рівне ставлення («Попелюшка»);
- право на власність («Золота рибка»);
- право на освіту («Василіса Премудра», «Рікі з чубчиком»);
- право знати свої права («Кресало»);
- право на свободу світогляду («Міфи древньої Греції»).

Розділи, присвячені сутності права, для зручності та кращого розуміння містять прості визначення, а також приклади, за допомогою яких сутність права пояснювати наочніше.

Розділи, присвячені відповідальності, допоможуть учням зрозуміти межі своєї відповідальності (кримінальну, цивільну і дисциплінарну), а також межі відповідальності осіб, винних у порушенні їхніх прав. Крім того, також подається інформація, яким чином можна реагувати на порушення чи обмеження прав. Зокрема, учень отримає знання щодо такого спектру відповідальності:

- коли і за що його можуть ув'язнити;
- коли він відповідатиме за правилами Цивільного кодексу власним майном чи грошима;
- коли відповідатимуть його батьки чи піклувальники;
- коли відповідатиме викладач/вчитель;
- які поширені випадки порушень прав учня у школі і вдома.

Звичайно, теорія не може досягнути все, що напрацьовано науковцями-дослідниками права сторіччями. Вона має на меті дати напрямок для думки, розвитку, можливість набути важливі знання і, вірогідно, зацікавити правом.

До кожного теоретичного блоку додається практичний блок, завдання якого – навчити дітей користуватися правами у повсякденному житті та зрозуміти їхню прикладність.

Наприклад, візьмемо *право на життя*. Зараз діти зацікавлені комп'ютерними іграми, котрі герою – тобто дитині – дають можливості відновлювати «втрачені руки, ноги, голови» та дарують кілька життів. Насильство часто супроводжує дитину змалку – з телебачення, побуту, кіно. Дитина не завжди може збагнути, що таке біль, особливо біль моральний, тому поріг чуттєвості та відповідальності за своє життя та життя інших людей – занижений.

У всьому світі частішають випадки неконтрольованої дитячої люті і Україна у цьому відношенні – не виняток. Побиття однокласників дітьми знімається на мобільний телефон, насильством хизуються, викладають у мережі Інтернет. Діти захоплені культом смерті. Готи, сатаністи, емо, чорні янголи, вампіри – популярні субкультурні молодіжні течії. Більшість з них не такі вже і шкідливі, аби не концентрувалися на питаннях смерті та знеціненні життя.

Тому, теорія та практичні вправи цього посібника скеровані на те, щоб на ментальному та навіть фізіологічному рівні відчувати, який це дар – життя. Яке щастя, що дитина з'явилася на цей світ, може рости і розвиватися попри всі об'єктивні та суб'єктивні обставини. Кожен

день життя, навіть найважчий, вартий того, щоб цінувати його. Як важливо зрозуміти, що в тебе є друзі, а якщо немає – обов'язково знайдуться. Як ціннісно щодня відкривати в своєму житті щось нове, або збагнути сутність давно знаного. Вправи спрямовані також на те, щоб дитина збагнула, які можливості втратили ті люди, котрі не розуміли важливості та сутності прав, та котрі не мали таких прав у минулому.

Власне, це лише один приклад, але кожна вправа щодо будь-якого іншого права буде працювати на те, щоб дитина почувалася захищеною та володіла знаннями, котрі застосовуються на практиці.

2.2. Методи навчання

Практичні завдання, що пропонуються авторами, сучасні, різноманітні, цікаві та виписані з урахуванням інтересів дітей та їхніх захоплень. Крім того, кожна з вправ може бути використана на уроці з будь-якого предмету: біологія – право на життя, інформатика – вправи про Інтернет, читання – будь-яка казка, малювання – вправи, де потрібно щось намалювати, історія – вправи про свободу на віросповідання тощо.

Спільним для усіх вправ у молодшому віці є обов'язкова головна роль вчителя. Діти у такому віці ще не цілком можуть зрозуміти суть проблеми і, чому певні речі є важливими. Тому, майже у кожній вправі потрібно пояснити дітям, що означає те чи інше право, як потрібно поводитись або, що захищати. Ця інформація пізніше усвідомлюється дітьми в процесі гри або творчості. Наприкінці вправи вчитель підсумовує і задає дітям запитання, як і що вони зрозуміли під час виконання вправи і, яку інформацію вони засвоїли.

Для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років) авторами було обрано прості та цікаві вправи, які не потребують занадто довгої концентрації уваги. Враховуючи, що у цьому віці діти краще сприймають інформацію візуально, акцент зроблено на використанні картинок, казок, мультфільмів та ілюстрацій. Отже, для дітей молодшого шкільного віку пропонуються такі вправи:

- казки;
- вправи «Знайди зайву картинку»;
- гра «Можна – не можна»;
- малювання або описування малюнка;
- пазли, кросворди;
- рольові ігри (сценки, гра «Суд», диспути, розв'язання спорів).

Казки (мультфільми)

Казки та мультфільми є головним джерелом веселих та цікавих прикладів для дитини у віці від 6 до 12 років. У кожній казці міститься певна повчальна мораль, яка зазвичай стосується того чи іншого права людини. Казки, що пропонуються у посібнику, не є єдиним прикладом для пояснення сутності певного права. Тому, знайшовши іншу казку на відповідну тему, можна завжди повторно виконати завдання і знову зацікавити дітей. Характерною особливістю завдань із казками, що пропонуються у посібнику, є те, що діти самі творять казку, переробляють її на свій лад. Набагато цікавіше не просто послухати або переповісти казку, а зробити з неї свій власний твір. Практично в усіх вправах, пов'язаних з казками, використовується новий персонаж – Правник. Його роль можна віддати найактивнішому учню або взяти вчителю на себе. За його допомогою дітей можна контролювати, тобто не

давати їм відхилитися від теми або поставити наголос саме на тій проблемі, яку потрібно донести та зрозуміти.

Картинки та тексти казок містяться у додатках до посібника, однак завжди можна використати будь-які інші матеріали, притримуючись змісту та структури вправи. Якщо немає відповідних технічних умов, мультфільми можна замінити аудіоверсією казки або просто розповісти казку власними словами.

Спільний перегляд казкової анімації чи прочитання/нагадування казки сприяють тому, що права з площини чогось незрозумілого, дорослого та абстрактного – переходять в іншу площину, яка є близькою та зрозумілою дітям.

Під час обговорення казок, вирішення задач та виконання завдань, набагато легше та цікавіше розглядати серйозні питання. Завдяки знайомому матеріалу та інакшому поглядові на нього діти легше сприйматимуть нові знання.

Вправи «Знайди зайву картинку»

Ці вправи, мабуть, є найвідомішими логічними задачками для найменших діток. Вони швидкі, прості, однак дають змогу донести зміст та показати проблему навіть найменшим та непосидючим першокласникам. Картинки можна змінювати, малювати самостійно, використовувати будь-які ілюстрації. Головне – не використовувати картинки, де незрозуміло чи нечітко зображено чи є це добрим або поганим. У такому віці діти ще не можуть зрозуміти напівтонів у діях персонажів, для них існує просто «правильне» та «неправильне». Про це варто пам'ятати.

Рухливі вправи (Гра «Можна – не можна», Вправа «Яка буває свобода?», Гра «Мій простір», «Відчуй дискримінацію на собі»)

Усім відома гра у м'ячик – «їстівне – не їстівне». У посібнику можна знайти її різні назви та варіації, однак сутність не змінюється. Правильно – ловиш м'ячика, неправильно – відштовхуєш. Ця вправа також є ефективною для найменших діток. Вона дозволяє дітям зрозуміти та не прийняти певні негативні речі (насильство, образи) фізично – відштовхуючи те, чого не можна допускати. Вправи розроблені таким чином, що їх можна робити у класі, майже без необхідності спеціально готувати для цього приміщення. Такі вправи короткі (10–20 хвилин), тому їх можна використовувати у будь-якій частині уроку, коли стає зрозуміло, що діти втомились сидіти і слухати, і потребують урізноманітнення діяльності.

Інші рухливі вправи також дозволяють дітям фізично відчувати негативні особливості обмеження у певному праві (несвободу, життя людей з обмеженими можливостями тощо). Цей підхід є дуже ефективним. Одна справа – просто прочитати, що так не можна робити або, що це погано, а інша справа – відчувати на собі переживання, страхи, несправедливість.

Крім того, рухливі вправи завжди сприяють командному духу, укріпленню довіри до інших та виходу негативних емоцій.

Малювання, робота з малюнками

Малювання – одна з основних вправ у посібнику для дітей молодшого шкільного віку. Це цікаво, розвиває фантазію, дає простір для уяви і відчуттів дитини, і водночас найбільш ілюстровано розкриває певні поняття, не нав'язуючи сторонню думку. Малювати можна думки, уявлення про щось, живі істоти або предмети. Можна намалювати протилежність

певному поняттю – це дозволить проявити уяву і самостійно знайти відповіді на питання: «Що не можна, якщо це – можна?». Крім того, малюнки дитини – це завжди велика підказка вчителю про її внутрішній світ, страхи, думки та побажання.

Якщо малюнок у вправі вже надається, то його потрібно описати та обговорити, що на ньому зображено. Можна придумати власну історію про того, хто зображений, його чи її минуле, майбутнє.

Пазли, кросворди

Складання пазлів та розв'язування кросвордів також більше нагадують веселі родинні заняття, а не марудні серйозні уроки в школі. Інформація, подана таким чином, сприймається дітьми легко, з азартом та швидко засвоюється.

Це один з видів логічних вправ, який допомагає розкрити певне поняття багатьма словами (наприклад, важке для дітей слово «Дискримінація»). Для відгадки слова молодшими дітьми можна використати малюнки або загадки, для старших – достатньо простого опису слова.

Крім того, вдома діти зможуть продовжувати грати, вигадувати кросворди для батьків чи друзів, самостійно придумувати та складати пазл.

Рольові ігри

Інсценування казок, судових засідань, підготовка розповідей та презентацій – все це може бути використане для розвитку уяви, тренування ораторської майстерності, акторського таланту. Рольові ігри використовуються у більш старшому віці (після 8 – 10 років), коли дитина має власну думку з певних соціальних питань, може підготувати невеличкий виступ або просто довести іншим свої аргументи. При інсценуванні судових процесів кожен має змогу побути поганим героєм, відчувати як недобре ображати інших та, яким неприємним може бути засудження іншими негідних вчинків.

Для дітей старшого шкільного віку (13–18 років) пропонуються більш серйозні вправи, спрямовані на збагачення знаннями та розвиток особистості, котрі подаються у нетрадиційному для шкільної програми вигляді, із використанням елементів гри, фантазування та позашкільних занять.

Усі завдання базуються на теоретичному матеріалі посібника, але передбачають можливість вивчення додаткових матеріалів. Вправи, що пропонуються, можна розподілити на такі види:

- задачі;
- гра «Що, де, коли?»;
- кіноклуб;
- вправи на розвиток фантазії – написання листа в минуле, майбутнє, звернення до фантастичних істот тощо;
- розробка нормативних актів (закон, декларація, висновок тощо);
- рольові ігри: суд, пластичний театр, протистояння журналістів та політиків;
- творчі вправи (реферати, есе, творчі конкурси тощо);
- створення рекламних кампаній, комп'ютерних сайтів;
- дискусії – обговорення резонансних у суспільстві справ;
- переінакшення звичайних дитячих ігор;

- інші типи завдань.

Задачі

Задачі та тести потрібні для того, щоб перевірити знання кожного учня, який працює в індивідуальному порядку. Варто зауважити, що правничі задачі подібні на задачі з математики, зокрема в тому, що можуть мати кілька правильних і неправильних варіантів вирішення. Насправді, правильне розв'язання задачі не настільки важливе, як вміння логічно обґрунтувати рішення, вдуматися у завдання, знайти належні аргументи «за» та «проти».

Задачі мають навчити, передовсім, думати, сконцентруватися на завданні 15–20 хвилин та підготувати власне, можна сказати, суддівське рішення. Це вчить відповідальності і допомагає краще зрозуміти власні права, впоратися з власними проблемами (*в основі задач часто буває шкільна історія, учнівська ситуація, щоденна особиста або суспільна знайома проблема, з котрою стикаються учні або громадяни нашої країни*), віднайти прогалини у власних знаннях.

Гра «Що, де, коли?»

Ледь не кожен з учнів мав нагоду бачити телевізійну версію цієї гри чи грав у подібну комп'ютерну гру. Можливо, навіть у самій школі існують команди «Що, де, коли?». Власне, якщо більша частина класу ніколи не бачила, як грати, можна спільно переглянути телевізійну або комп'ютерну версію.

Питання для гри подібні на питання для задач. Втім, частіше питань буває більше, і часу для обговорення виділяється менше. Школа – модель соціуму, тому тут також панують правила соціуму. У класі є лідери, мовчуни, підлеглі, активні, пасивні, байдужі, категоричні та інші учні. Лідерам треба давати можливість доводити своє лідерство. Однак, варто дозволити спробувати себе в цій ролі також і іншим психотипам учнів.

Метою гри є не лише віднайти правильні рішення, але краще відчутти один одного; збагнути, хто краще запам'ятовує завдання; хто більш рішучий; у кого глибші знання, а хто стимулює активність усієї групи. Усі ці якості та навички допоможуть учням під час навчання на інших уроках.

Кіноклуб

Перегляд та обговорення тематичних кінофільмів чи не найбільш наочно допомагає краще збагнути сутність та застосування прав людини. Діти добре сприймають кіно. Воно не асоціюється з навчанням, тому діти від початку почуваються вільніше, спокійніше, краще сприймають матеріал. Післяфільмова дискусія одним допомагає поділитися емоціями та сприйняттям, інших змушує замислитися, ще когось – заперечити та представити альтернативний погляд.

Дітям притаманно обговорювати фільм з друзями та, можливо, батьками, тому змальоване завдання сприйматиметься ними без ворожості, природно.

Не варто забувати, що деяким дітям легше писати свої враження, ніж озвучувати. Вкладач має забезпечити комфортні умови для того, щоб учень поділився своїм сприйняттям.

У разі неможливості спільного перегляду кінофільмів, завжди можна дати домашнє

завдання учням упродовж певного часу подивитися ту чи іншу стрічку, які зараз є у повному доступі в Інтернеті. Якщо це також не є можливим, вправи такого типу можна замінити на обговорення прочитаних творів тощо.

Вправи на розвиток фантазії

Вправи виписані з урахуванням того, що фантастичні світи для дітей більш реальні та цікаві, ніж повсякденне життя. Фантастика ніколи не здається марудною, а навпаки, виявляється в інших вимірах. У минулому, майбутньому чи на інших планетах існують чи існували такі самі права, тому таким матеріалом легше зацікавити.

Крім того, вправи на розвиток фантазії дозволяють отримати більше знань з історії та літератури, навчитися аргументувати свої погляди та вивчити додаткову літературу.

Розробка нормативних актів

Видається, що це дуже доросла справа виписувати закони. Однак, для того, щоб вміти правильно та якісно написати закон дорослому, зазвичай, необхідно отримати такі навички ще у дитячому чи підлітковому віці. Розробка нормативних актів не лише дисциплінує учнів, вчить використанню певної методології нормотворення та логічним зв'язкам, але й допомагає вирішувати шкільні та суспільні проблеми.

Обговорення кожної норми та голосування сприяє відповідальному ставленню за пропонуване та схвалене учнівське рішення.

Ознайомлення зі зразками нормотворчих актів та створення свого власного – можна порівняти з вивченням динозавра. На перший погляд, він страшний та незрозумілий. Однак, його можна легко вивчити шляхом дослідження його способу життя, харчування, середовища проживання тощо. Аналіз складної справи шляхом вивчення окремих її елементів, допоможе швидко та легко впоратися із завданням.

Крім того, деякі закони реально допоможуть зробити шкільне життя прозорішим та легшим для кожного учня.

Рольові ігри

Дітям інтуїтивно більше знайомі закони театру, ніж закони життя, бо закони театру схожі на правила гри. Суддівські серіали, кіно про протистояння гарного та поганого хлопців усі дивляться з дитинства та часто уявляють себе на місці героїв.

Рольові ігри допоможуть справдитися героїчним мріям та відбутися акторським амбіціям. І право тут гратиме головну роль.

Часто діти є кінестетиками, тобто їм легше спілкуватися рухами, жестами, доторками. Саме ці навички використовуються у вправах щодо пластичного театру та моделювання ситуацій.

Ігрові суди та протистояння різних команд розвивають вміння відстоювати свою позицію, готувати аргументи, працювати в команді на результат. Крім того, під час дискусійних спорів і протистояння, народжується не стільки істина, скільки чіткіше розуміння правових проблем та сутності права.

Творчі вправи

Створення рекламних кампаній, комп'ютерних сайтів

Не варто забувати про традиційні для школи навчання за допомогою рефератів та конкурсів. Єдиною відмінністю є пропозиції авторів посібника працювати на сучасному матеріалі, використовуючи техніку, новітні підходи презентування своїх знань та ідей.

Вправи, пов'язані із розробкою рекламної кампанії передбачають спільний перегляд підбірки реклами. У разі, якщо немає технічних можливостей для цього, задайте дітям домашнє завдання – переглянути рекламу вдома по телевізору, зробити відповідні записи (наприклад, виокремити соціальну рекламу від комерційної чи описати ті предмети, послуги чи товари, які найчастіше використовуються у рекламі тощо). Інформація може бути потім презентована у класі і на основі неї можна буде виконувати відповідні завдання.

Дискусії – обговорення резонансних у суспільстві справ

У 21 сторіччі ледь не щодня виникають резонансі справи, котрі довго та бурхливо обговорюються усім суспільством. Матеріали стосовно таких справ легко віднайти в Інтернеті. Власне, справи є резонансними, бо досі залишаються дискусійними, в кожній справі є велика кількість аргументів «за» та «проти».

Учням пропонується долучитися до історії, знайти індивідуальний підхід, свою позицію, можливо, побачити кілька варіантів вирішення проблеми, віднайти нову, інакшу форму подачі матеріалу та, зрештою, поглибити та посилити свої знання щодо того чи іншого права.

Переінакшення звичайних дитячих ігор

Більшість учнів знають правила та люблять грати у дворові ігри: гру з м'ячем, естафети, класики, зіпсований телефон, світлофор тощо. Автори посібника представляють кілька варіантів, як можна використати звичайні дитячі ігри для пояснення сутності прав людини. Перелік далеко не повний і не обмежений, тому авторами лише вітається, якщо вчителі запропонують дітям власно-вигадані та адаптовані варіанти дворових ігор.

2.3. Як обрати вправу

Вчитель самостійно може визначити, з якої вправи розпочати практичні заняття. Можливо, навіть достатньо однієї. А, можливо, варто поділити урок на дві частини та провести дві або більше вправ. Цілком прийнятно обговорити та обрати вправу разом з учнями.

Уважний викладач завжди знає, яка психологічна атмосфера панує у колективі. Втім, не завадить звертати увагу на те:

- хто з ким товаришує;
- кого погано сприймають у колективі;
- хто з учнів – лідер, а хто – аутсайдер;
- яка загальна активність учнів;
- чи готові діти працювати в команді чи краще роздати індивідуальні завдання;
- наскільки діти соромляться один одного та вчителя;
- наскільки діти відкриті, здатні вільно обмінюватися думками та поглядами;

- як діти сприймають нову інформацію, як працюють з інформаційними носіями;
- чому надають перевагу: галасливим іграм, кіно, творчому розвитку чи вправам, що розвивають.

Для першої вправи, на думку авторів посібника, більше підходять дискусійні вправи, наприклад – кіноклуб, казкові вправи чи переінакшені дитячі ігри. Другим етапом можуть бути індивідуальні завдання – самостійна робота учнів із задачами.

2.4. Навчання індивідуальне та колективне

Для більш визначеної перевірки знань учнів, а також у разі необхідності обов'язкового оцінювання за існуючою системою балів пропонується тестування учнів задачами в індивідуальному порядку.

Самостійна робота дисциплінує. Ви як вчитель/тренер зможете більш-менш об'єктивно скласти враження про рівень обізнаності кожного учня стосовно прав людини. Ці результати допоможуть обирати саме ту вправу, котра, на ваш погляд, допоможе учням краще пізнати сутність права.

Крім того, бувають такі колективи чи такі моменти, коли пропонувати колективні вправи недоречно. Наприклад, коли клас розділений на два ворожі табори, в класі комусь оголошено бойкот тощо. Або колектив складається з дуже виразних та категоричних індивідуалістів, з якими краще спочатку працювати в індивідуальному порядку, а згодом вводити колективні, командні вправи.

2.5. Поради вчителю / тренеру

Ефективність навчання багато в чому залежить від вчителя/тренера, який виступатиме ведучим під час практичних занять. Надзвичайно добре, коли вчитель обізнаний із загальним курсом права, займається громадською або правозахисною діяльністю. Наявність практичного досвіду у цій сфері сприятиме успішному викладанні курсу.

Потрібно також розбиратися у психології дітей. Не слід забувати, що:

- **6–7 років** – вік інтенсивного росту. Дітям необхідно витратити енергію, а отже, більше рухатися. Крім того, хтось додає у рості швидко, хтось уповільнено, ніколи не слід фокусуватися на фізичних недоліках та зовнішніх відмінностях між дітьми. Потрібно завжди давати дітям можливість відпочити, однак ефективніше змінювати одну навчальну вправу на іншу. Якщо дати дітям переключитися на пасивний відпочинок, мобільний телефон або на свої іграшки – краще закінчувати урок, оскільки в дітей навряд чи вийде знову сконцентруватися на вправах на належному рівні;
- **11–14 років** – вік гормональної перебудови. Не слід забувати про те, що у дівчат міняється статура, у хлопців – змінюється голос. З'являються паростки сексуального потягу, на котрі учні реагують інакше, ніж на дитяче кохання. Якщо дівчата та хлопці захочуть працювати в одностатевих групах/командах – дозвольте їм це зробити.

Однак, найголовнішими порадами для вас як для тренера є такі.

По-перше – варто ознайомитися з усім запропонованим матеріалом, розібрати усі вправи, випробувати їх на собі. Ви повинні бути готовими відповідати на запитання учнів, а їх може бути немало. Потрібно передивитися усі відео-матеріали, котрі ви будете застосовувати, прочитати усі казки, проглянути та розібрати кожний матеріал,

запропонований учням.

По-друге, потрібно тонко відчувати взаємодію, як учня з учнем, так і учня і всього класу – з вами. Якщо контакт не відбувається, спробуйте змінити форму викладу, інтонацію, настрій.

По-третє, слід навчитися слухати кожного учня і водночас спрямовувати дітей на необхідність ухвалення спільного висновку.

Почуйте кожного та відчуйте віддачу. Ви також є членом команди, а відповідно – як у будь-якій командній грі, будьте готові прийняти пас, забити гол, передати м'яч іншому гравцеві, захищати свою позицію, захищати думку учня, якщо він чи вона через певні причини не можуть цього зробити самостійно.

Не лякайте, а жартуйте. Не примушуйте, а зацікавлюйте. Не кепкуйте, а іронізуйте. Якщо учні хочуть грати – дайте їм таку можливість. Перехід від грайливого до серйозного є дуже легким, діти можуть навіть не помітити, як ви швидко переведете їх через прірву та відкриєте нові світи.

Часто, починаючи розробляти одне право, а це дійсно розробка – як пошук корисних копалин, скарбу чи археологічних цінностей; учні переходять на інші права. Вам потрібно на це реагувати – саме так утворюються ланцюги прав. Починаючи з права на гідне ставлення, ви можете закінчити правом знати свої права; або обговорити ще право на рівне ставлення, чи право на власність; торкнутися права на особисте життя. Споруда починається з однієї цеглини, а далі – вміння, наполегливість, талант, фантазія та азарт доводять справу до кінця.

Кожне право – як бусина, від вашого викладацького таланту та людських якостей залежить, який результат буде отримано після закінчення курсу – амулет, довге намисто, браслетка, ланцюжка, каблучка або щось інше.

3. Право: що ми про нього знаємо та як реалізуємо

3.1. Право на життя

3.1.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на життя

Життя людини у багатьох релігіях та культурах вважається священним. Від життя та права на життя людини беруть початок не лише релігія, а також казки (як наприклад, Чахлик Невмирущий) і філософія. У своїй творчості ледь не усі відомі письменники минулого та сучасності намагаються донести цінність життя людини як рідкісного дару. Іноді достатньо прочитати сонети Шекспіра, поезію Гетте або Шевченка, щоб ставитися до свого життя та життя інших людей уважніше. Варто пригадати листа-зверення Нобелівського лауреата колумбійського письменника Габріеля Гарсія Маркеса, котрий він написав після того, як у нього знайшли смертельну хворобу і, де кожне слово дихає любов'ю до життя, щоб зрозуміти – саме життя є головним для людини і людина має відповідати за своє ставлення до нього¹.

Першими письмовими згадками про право людини на життя можна вважати релігійні вчення з різних куточків світу, в яких наголошується, що найголовніше та найцінніше у світі – це людина. Пізніше, за стародавніх часів, право кожної людини на життя опосередковано згадувалось у працях видатних мислителів та вчених, таких як: **Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон** та інші. Однак, сучасне розуміння права на життя було закладене у XVII–XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму і просвітництва – **Лока, Монтеस्क'є, Руссо, Канта**. Так, наприклад, у своїй праці «*Два трактати про врядування*» Джон Лок пише:

*«У стані природи існує закон природи, який управляє цим станом, зобов'язуючи кожного... хто звертається до нього, що оскільки всі є рівними й незалежними, ніхто не має права зашкодити життю, здоров'ю, свободі чи власності іншого».*²

*«...людина, не маючи влади над власним життям, не може, за договором чи за власною згодою, ані віддати себе в рабство до будь-кого, ані підкоритись абсолютній, свавільній владі іншого позбавити її життя, коли йому заманеться. Ніхто не може дати більше влади, ніж має сам; і той, хто не може відібрати своє власне життя, не може дати влади над ним іншому».*³

У Декларації прав американського штату Вірджинія 1776 року (*Вірджинській декларації*), яку було покладено в основу прийнятої у тому самому році Декларації незалежності США, відзначається, що *всі люди від природи однаково вільні і незалежні, мають певні невід'ємні права, а саме – права втішатися життям і волею*⁴.

Право на життя закріплене у таких основоположних міжнародних документах:

¹ <http://www.youtube.com/watch?v=p7-3dUahEPA&feature=related>

² Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відп.ред. С. Головатий; Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; Вст. сл. С. Головатий. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – с. 330

³ Там само – с. 336

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Virginia_Bill_of_Rights

- *Загальна декларація прав людини (1948);*
- *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966);*
- *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950);*
- *Конвенція про права дитини (1989), а також в інших регіональних та міждержавних актах про права людини та у конституціях більшості країн світу.*

3.1.2. Опис змісту права на життя, понятійний апарат

Право на життя є одним з основоположних прав людини. Унікальністю цього права є те, що, якщо людина позбавлена права на життя, то набуття всіх інших прав для неї є неможливим.

Право на життя – це невід’ємне, природне право кожної людини. У сучасній науці існують різні думки та теорії пояснення моменту виникнення такого права, а саме:

- **право на життя виникає з моменту зачаття.** Ця теорія є особливо поширеною серед представників церкви, у східних культурах, а також наразі активно пропагується противниками штучного переривання вагітності (абортів);
- **право на життя виникає з моменту народження.** На сьогодні, саме ця теорія є найбільш поширеною в суспільстві. Вважається, що життя людини починається з моменту, коли вона розпочинає самостійно дихати після народження;
- **право на життя виникає з моменту отримання свідоцтва про народження,** оскільки саме з цього моменту людина може бути учасником певних процесуальних дій (наприклад, реєстрація місця проживання). Однак, наразі ця теорія отримала найменше визнання та поширення.

Відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950):

«Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше, ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання».

Стаття 27 Конституції України передбачає:

«Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань».

Право на життя багатогранне. Воно охоплює такі поняття як «цінність і захист власного життя», «повага і захист життя іншої людини». Ці поняття часто переплітаються і на практиці виявляються несумісними. Прикладом може слугувати **необхідна самооборона**, а саме – заподіяння необхідної шкоди тому, хто посягає на законні права та свободи людини, її близьких або власність, щоб припинити таке посягання. Наприклад, у випадку, коли учневі погрожують ножем, він може застосувати необхідну самооборону по відношенню до нападників. Зокрема, використати навіть небезпечні прийоми дзюдо, щодо яких тренер зауважував, що застосовувати їх можна лише у виняткових випадках. Однак, навіть у ситуації необхідної самооборони слід об’єктивно оцінювати ситуацію і цінувати життя іншої

людини. Вбивство, позбавлення життя та замах на життя – це найгірші та найстрашніші прояви зневаги до людського життя. Недарма, одним із основних релігійних постулатів є: «Не вбий!», що свідчить про історичне засудження цього жакливого діяння. У літературній спадщині будь-якої країни, незважаючи на її культурні або релігійні особливості, можна знайти безліч прикладів засудження вбивства. Так, у багатьох казках та оповіданнях народів світу зустрічаються сюжети про живу та мертву воду, воскресіння від кохання, постання з попелу, які свідчать про те, що питанням життя та смерті, цінності життя завжди приділялась пильна увага.

Ще одним важливим елементом, який нерозривно пов'язаний з реалізацією кожною людиною права на життя, є **заборона смертної кари**. Після Другої Світової Війни все більше країн почали відмовлятися від застосування до злочинців такого виду покарання. Крім того, скасування смертної кари визначено у Резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 8 грудня 1977 року та 15 грудня 1980 року, а також у Другому факультативному протоколі до Пакту про громадянські та політичні права від 15 грудня 1989 року. На сьогодні, у світі налічується 130 країн, що відмінили застосування смертної кари або не застосовують її на практиці. Однак, 68 країн продовжують використовувати таку міру покарання.

З 1995 року в Україні смертна кара не застосовується. 29 грудня 1999 року Конституційний Суд України визнав, що смертна кара суперечить Конституції України, а у 2000 році Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, якими остаточно вилучила поняття «смертна кара» з офіційного переліку кримінальних покарань. Більше того, у 2007 році Україна приєдналась до зазначеного Факультативного протоколу 1989 року про скасування смертної кари.

З правом на життя тісно переплітаються такі поняття як «евтаназія» та «самогубство». **Евтаназія**⁵ — це умисні дії чи бездіяльність медичних працівників (або інших осіб), які здійснюються ними для припинення фізичних, психічних і моральних страждань пацієнта. Для цього обов'язковим є письмове або усне клопотання пацієнта, який усвідомлює значення своїх дій. Наприклад, у Нідерландах лікарям дозволяється припинити лікування невиліковно хворого за його бажанням для того, щоб прискорити настання природної смерті⁶. Поняття евтаназії та самогубства є надзвичайно складними для аналізу та обговорення з огляду на етичні аспекти. З одного боку, кожна людина має право розпоряджатися своїм життям, з іншого – життя людини є найвищою цінністю, що має охоронятися як, власне, самою людиною, так і усіма іншими.

Щодо права на евтаназію, то на сьогодні існують такі три підходи до його визначення:

- категоричне заперечення права на евтаназію;
- право на евтаназію винятково залежно від волі самої людини;
- право на евтаназію як існування поняття права на смерть⁷.

В Україні заборона евтаназії передбачена Цивільним Кодексом України, а також Основами законодавства про охорону здоров'я України, де зазначається, що забороняється задоволення прохання особи про припинення її життя. Право людини на позбавлення себе життя (самогубство) не закріплене на законодавчому рівні в жодній країні світу.

Життя дається людині лише раз, його не можна повторити або переробити минуле за

⁵ Ворона В. А. Право на евтаназію як складова права людини на життя / В. А. Ворона // Право України. – Київ, 2010, N 5.–С.199–205

⁶ Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. С 79. Медичне право України: Підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. С.Г. Стеценка. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.

⁷ Ворона В. А. Право на евтаназію як складова права людини на життя / В. А. Ворона // Право України. – Київ, 2010, N 5.–С.199–205

власним бажанням. Життя – це не комп'ютерна гра, де у кожного героя є декілька спроб або з десятків додаткових життів. Один необережний крок або необдуманий вчинок можуть назавжди завадити пізнати світ навколо та любов близьких.

3.1.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на життя

В Україні відповідальність за порушення права на життя встановлюється положеннями Кримінального Кодексу України, а саме Розділом II «Злочини проти життя та здоров'я особи». Так, покаранням за умисне вбивство є позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років, а за обтяжуючих обставин (вбивство декількох осіб, вбивство дитини, вбивство з корисливих або хуліганських мотивів тощо), покаранням є позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі.

До кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, яким на час вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Варто наголосити на тому, що особи, які вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, несуть кримінальну відповідальність за порушення права на життя лише за:

- умисне вбивство (статті 115–117);
- умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 121, ч. 3 ст. 345, 346, 350, 377, 398);
- зґвалтування, в тому числі таке, що спричинило смерть потерпілої особи (стаття 152);
- терористичний акт, у тому числі такий, що спричинив смерть однієї або кількох осіб (стаття 258);
- диверсія, у тому числі така, що спричинила смерть однієї або кількох осіб (стаття 113);
- посягання на життя громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст. 112, 348, 379, 400, 443).

Кримінальне покарання передбачене також і за злочини, що посягають на життя людини, а саме за заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеню. Доведення людини до самогубства або до замаху на самогубство карається обмеженням волі на строк до трьох років, а за доведення до самогубства неповнолітнього – від семи до десяти років.

Крім того, згідно з Цивільним Кодексом України, кожна особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також здоров'я іншої людини від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом (стаття 281). У Кодексі також зазначено, що кожен має право на відшкодування моральної шкоди за фізичні або душевні страждання, викликані у зв'язку з неправомірною поведінкою щодо неї або її близьких (статті 23 та 280).

3.1.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Червоний Капелюшок»

Завдання:

- поглибити знання про право на життя;
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ уривок з казки «Червоний Капелюшок». Можна використати аудіоверсію казки або мультфільм;
- ✓ картинки із зображенням Червоного Капелюшка, Сірого Вовка, а також того, як лісоруби вбивають вовка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям казку «Червоний Капелюшок» або коротко нагадайте її зміст, якщо діти її пам'ятають.
2. Поділіть дітей на 2 групи (по 5 чи більше осіб у групі залежно від кількості дітей) та посадіть кожну групу у коло (якщо дозволяє приміщення).
3. Поясніть дітям, що вони працюватимуть у командах – одна група захищатиме право на життя Червоного Капелюшка, інша – Сірого Вовка.
4. Роздайте першій групі картинки із зображенням гарного Червоного Капелюшка, другій групі – поганого Сірого Вовка.
5. Після завершення обговорення, попросіть кожну групу обрати одну людину, яка б представила результати обговорення іншій групі.
6. Можна використати будь-яку іншу казку про позбавлення життя або замах на життя, наприклад «Семеро козенят».

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було захищати право на життя поганого Сірого Вовка?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має право на життя, незалежно від того, чи він хороший чи поганий?

2. Вправа «Колобок»

Завдання:

- поглибити знання про право на життя та про основи безпечної поведінки;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст казки «Колобок». Можна використати аудіоверсію казки або мультфільм;
- ✓ картинки із зображенням того, як різні звірі намагаються з'їсти Колобка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми коротко пригадайте основний зміст казки.
2. Запропонуйте дітям обрати кожному роль одного із звірів, Колобка, баби і діда.
3. Запропонуйте найактивнішому учню роль Правника або візьміть роль Правника на себе.
4. Після цього запропонуйте дітям створити разом нову казку про Колобка. Початок казки залишається таким самим, а коли Колобок тікає з дому, у казку втручається новий герой – Правник. При кожній зустрічі Колобка з одним із звірів (згідно із сюжетом казки) поруч стає Правник та пояснює, у чому неправий Колобок, який наражає себе на небезпеку та, чому неправі звірі, які намагаються його з'їсти.
5. Після завершення інсценування казки, коли Колобок повертається до баби і діда за допомогою Правника, Правник роз'яснює дітям, як саме мав поводитись Колобок, щоб бути у безпеці.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі казкових персонажів?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має поводитись обережно і не наражати себе на небезпеку, тим самим захищаючи своє право на життя?

3. Вправа «Знайди зайву картинку»

Завдання:

- поглибити знання про право на життя;
- утвердити засудження дітьми будь-яких проявів насильства.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час 10 хвилин.

Матеріали:

- ✓ 3 картинки із зображенням дружби, сім'ї, любові, 1 або 2 картинки – насильство, посягання на життя. Бажано підготувати декілька комплектів з 3–х картинок.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, наскільки важливо цінувати власне життя та не давати нікому на нього посягати.
2. Використовуючи декілька комплектів картинок, можна розбити дітей на команди.
3. Запропонуйте обрати неправильні, зайві картинки (насильство тощо).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, що не можна ображати інших людей?

4. Вправа «Розмісти картинки по порядку»

Завдання:

- поглибити знання про право на життя;
- засвоїти поняття цінності життя людини.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 15 хвилин.

Матеріали:

три комплекти картинок:

- ✓ народження дитини,
- ✓ дорослішання (дитина іде в школу, потім в університет),
- ✓ одна людина закохується в іншу.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, наскільки важливо цінувати власне життя, яке дається кожному лише один раз. Однак, кожна людина сама є творцем свого щастя.
2. Запропонуйте розкласти картинки по порядку: 1–2–3. Після останньої картинки про кохання починається нове коло життя з народження дитини. Після того, як діти розмістять один за одним три такі комплекти, підсумуйте, що така циклічність підтверджує, що життя є безперервним, воно продовжується з покоління в покоління, тому його потрібно охороняти та цінувати.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони важливість та цінність свого життя?

5. Гра «Можна – не можна»

Завдання:

- поглибити знання про право на життя;
- засвоїти поняття безпечної поведінки.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ м'яч або невелика м'яка іграшка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нехай діти стануть у коло, а Ви станьте до його середини.
2. Поясніть дітям, що вони повинні кидати м'яч будь-кому з інших, якщо Ви (учитель) говорите про те, що можна робити і при цьому бути у безпеці. Якщо йдеться про те, що не можна – дитина продовжує тримати м'яч у руках. Ви задаєте питання тому, кого в руках м'яч.
3. Приклади питань:
 - чи можна переходити вулицю на червоне світло (на зелене світло)?
 - чи можна відкривати двері незнайомим людям?
 - чи можна незнайомому відповідати по телефону, що ви самі вдома?
 - чи можна просити міліціонера про допомогу?
 - чи можна просити дорослу людину перевести вас через дорогу, якщо не має світлофора та багато машин?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони важливість безпечної поведінки вдома, у школі, на вулиці?

3.1.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Розробка сайту «Цінність життя»

Завдання:

- краще зрозуміти та розкрити зміст права на життя;
- розвинути вміння пояснити цінність життя, природність права на життя іншим людям;
- навчитися обирати, створювати, компоувати різні тексти та матеріали.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ комп'ютер або папір та ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Сформууйте дві чи три команди (залежно від кількості учнів).
2. Поставте перед учнями завдання – створити сайт права на життя. Необхідно буде визначитися з назвою та контентом, рубриками, матеріалами, статтями, нормативними актами, відеоматеріалами, іграми тощо.
3. Учні можуть формувати наповнення сайту на комп'ютері, а у разі відсутності комп'ютера – на папері.
4. Кожна група готує такий сайт. Обраний групою представник презентує сайт перед класом.
5. Широке обговорення розроблених учнями сайтів.
6. Можливо, за допомогою вчителя інформатики, використовуючи кращі ідеї, зробити рубрику «право на життя» в рамках шкільного сайту.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ чи завдання допомогло їм краще збагнути, в чому полягає цінність життя кожної людини?

2. Гра «Капсула часу»

Завдання:

- збагнути цінність свого теперішнього життя;
- розвинути навички викладати свої думки письмово.

Кількість учасників: клас.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ тонкий папір, ручки, невеличкі порожні пляшечки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Запропонуйте дітям скласти звернення до самих себе через 5 років. Можна зорієнтувати дітей з приводу того, що можна цінувати в житті, насамперед, але у жодному випадку не диктувати дітям та не нав'язувати власні думки.
2. Діти мають уявити себе через 5 років.
3. Попросіть дітей доповнити кожен фразу відповідно до власних відчуттів та переконань:
«Я ціную своє життя, тому що...»
«Я ціную життя своїх батьків, тому що...»
«Я ціную життя своїх друзів, тому що...»
«Я ціную життя своїх кривдників, тому що...»
«Я ціную життя людей, тому що...»
4. Після виконання завдання, потрібно згорнути папір, вкласти у пляшечку, закрити її та відкрити через 5 років.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ чи легко було збагнути цінність свого життя, життя своїх батьків, життя своїх друзів та кривдників?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ чи збираються діти зберегти пляшечки та відкрити їх через 5 років?

3. Кіноклуб. Стрічка «Поки не зіграв у ящика»⁸

Завдання:

- замислитися над цінністю свого життя, цінністю життя інших людей;
- навчитися цінувати кожну життєву мить;
- навчитися вільно дискутувати, розвинути вміння висловлювати та відстоювати власні погляди.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ стрічка «Поки не зіграв у ящика».

Інструкції / поради ведучому:

1. Спільно перегляньте стрічку.
2. Підготуйте перелік питань для дискусії.
3. Діти самостійно визначаються, хто має виступати першим та висловлювати свої враження після перегляду стрічки. Вітаються доповнення та різні погляди. Спробуйте почути кожного.
4. Можна запропонувати учням письмово висловитися стосовно побаченого у стрічці: що більше вразило, про що змусило замислитися, чи навчила стрічка цінувати своє життя та життя інших людей, поважати права людини?
5. Можна запропонувати дітям поділитися на команди «Критиків» та «Симпатиків». Перші повинні критикувати змістовне наповнення стрічки та не розкриття права на життя на цьому прикладі. Другі – висловлювати підтримку стрічці та заперечувати зауваженням перших.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи думають вони, що щось змінилось в них, їхньому ставленні до людей, до власного життя та здоров'я після перегляду стрічки?
- ✓ чи допоміг перегляд стрічки краще засвоїти та розкрити сутність права на життя?

⁸ <http://www.kinopoisk.ru/level/1/film/258885/>

4. Задача (межа самооборони)

ЗАДАЧА

Пізно ввечері до учня на вулиці підійшли двоє нападників його віку. Вони почали штовхати його та принижувати, вкрали мобільний телефон, погрожували. Після того, як один із силою штовхнув учня так, що той впав, і сказав: «Допоки живи, завтра з тобою розберемося», учень витягнув сувенірний ніж та штрикнув ним нападника. За годину нападник помер у реанімації.

Питання: Які права учня були порушені? Чи перевищив учень межі необхідної самооборони? Чи порушив учень право нападника на життя? Чи виважена модель його поведінки? Запропонуйте власні приклади виправданої самооборони.

Завдання:

- з'ясувати межі самооборони на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати власну позицію.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 20 – 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

5. Гра «Іншопланетні звернення»

Планета Самогубців. Планета Евтаназійців. Планета Смертної кари.

Завдання:

- поглибити знання про право на життя;
- розвинути вміння пояснити іншим людям переваги володіти цим правом, шанувати власне життя.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ папір, ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Сформуйте три команди (залежно від кількості учнів).
2. Розкажіть про існування планет Самогубців, Евтаназійців, Смертної кари.
3. Запропонуйте учням обрати для себе суб'єкт звернення.
4. Учні мають скласти звернення до жителів планети, яку вони обрали.
5. Учні повинні віднайти та вписати аргументи у зверненні до інших цивілізацій, щоб жителі планет зрозуміли цінність життя, скасували смертну кару, переглянули питання можливості евтаназії (або ні), припинили йти з життя шляхом самогубства.
6. Вітається нетрадиційне виконання завдання, наприклад, шляхом підготовки тематичних малюнків, складеної пісні, гімну тощо.
7. Кожна група готує таке звернення. Обраний групою представник презентує звернення перед класом.
8. Кожен учень може доповнювати та заперечувати аргументи.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ яких аргументів бракувало, а яких вистачало?
- ✓ які висновки вони зробили для себе?

6. Гра «Пульт життя». Психологічна вправа

Завдання:

- поглибити знання про право на життя;
- розвинути вміння побачити своє життя під іншим кутом, пригадуючи свої кращі та гірші вчинки.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ папір, розділений на три колонки (таблиця):
перша – мій кращий вчинок;
друга – мій гірший вчинок;
третья – що б я міг зробити, якби повернувся у той час.
- ✓ ручки;
- ✓ стрічка «Клік. З пультом всередину життя»⁹.

Інструкції / поради ведучому:

1. Спільно перегляньте стрічку.
2. Обговоріть її тематику, вчинки героїв.
3. Після обговорення поясніть дітям, що вони працюватимуть над психологічною вправою, котра допоможе збагнути, чи правильно вони жили, в чому помилялися, а в чому мали рацію. Потрібно повернутися в минулі моменти життя і поміркувати, що ми могли б виправити.
4. Роздайте дітям таблиці.
5. Кожний учень вписує у таблицю свої гірші та кращі вчинки, розмірковує над тим, що варто було б виправити, якби життя давало другий шанс.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ чи важко було занурюватися у своє минуле?
- ✓ чи багато вчинків хотілося виправити?
- ✓ чи допомогла стрічка та вправа краще зрозуміти неповторність свого життя?
- ✓ чи хотілося б дітям за кілька років повторити цю вправу?

⁹ <http://www.kinopoisk.ru/level/1/film/77576/>

7. Вправа «Книжкова полиця». Обговорення новели Василя Стефаника «Новина»¹⁰

Завдання:

- замислитися над цінністю свого життя та цінністю життя інших людей;
- спробувати стати на місце кожного з героїв;
- навчитися вільно дискутувати, розвинути вміння висловлювати та відстоювати власну позицію.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ новела «Новина».

Інструкції / поради ведучому:

1. Спільно або кожен самостійно прочитайте новелу «Новина».
2. Після прочитання тексту надайте дітям час для обміркування подій та вчинків героїв.
3. Підготуйте перелік питань для дискусії.
4. Діти самостійно визначаються, хто має виступати першим та висловлювати свої враження після прочитання твору. Вітаються доповнення та різні погляди. Спробуйте почути кожного.
5. Можна запропонувати учням письмово висловитися стосовно прочитаного. Що б вони порадили Батькові? Як мали б поводитися його доньки, щоб запобігти трагедії?
6. Учні можуть написати листи до кожного героя.
7. Також можна запропонувати дітям поділитися на команди «Адвокатів Батька» та «Адвокатів доньок». Третя команда може зватися «Односельці».
8. Влаштуйте дискусію, де дві команди захищатимуть своїх героїв, а учасники команди «Односельці» можуть свідчити на користь однієї чи іншої команди і ставити питання.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи думають вони, що щось змінилось в них, їхньому ставленні до людей, до власного життя та здоров'я після прочитання новели?
- ✓ чи не виникло бажання дізнатися більше про історичний час, в якому проживали герої?

¹⁰<http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C-%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA/19867-1/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B0>

- ✓ що б допомогло уникнути такої ситуації? Які знання? Можливо, віра, право чи щось інше?
- ✓ чи допомогло прочитання новели краще засвоїти та розкрити сутність права на життя?

3.2. Право на гідне ставлення

3.2.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на гідне ставлення

Право на гідне ставлення є ще одним з природних прав людини. Його особливістю можна назвати те, що воно має надзвичайно широке значення, яке з плином часу стає ще більш розгорнутим та охоплює більшість сфер суспільного життя.

Варто зауважити, що багато народних та авторських казок приділяють увагу та засуджують виявлення жорстокості та приниження гідності дітей. У більшості казок зустрічаються образи жорстоких мачух, відьом, недбалих батьків та владних королів, котрі завдають шкоди психіці дітей, примушують страждати, тяжко працювати, зазнавати катувань та принижень. Це легко простежити на прикладі доволі популярних казок, таких як: «Попелюшка», «Морозко», «12 місяців», «Хаврошечка», «Чарівна каблучка» тощо.

Право на гідне ставлення розпочало свій розвиток в епоху Ренесансу (XV століття), однак найбільшого поширення воно набуло в епоху Просвітництва в XVII–XVIII сторіччях. Такі видатні філософи, як **Лок** і **Кант** у своїх вченнях пропагували, серед іншого, і право на гідне ставлення, що стало основою для розвитку багатьох новоутворених демократій у всьому світі. Право на гідне ставлення як прояв того, що людина є земною подобою Бога, займало також центральне місце в різних релігіях, наприклад, у католицизмі, протестантстві та іудаїзмі.

У XX сторіччі право на гідне ставлення було закріплене в головних міжнародно-правових документах. Так, стаття 1 Загальної декларації прав людини встановлює:

«Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах».

У статті 5 закріплено:

«Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання».

Аналогічні положення знайшли своє відображення в:

- *Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950);*
- *Американській конвенції з прав людини (1969);*
- *Африканській хартії прав людини і народів (1981) тощо.*

Ці принципи були також розвинуті у Конвенціях ООН та Ради Європи про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1984 та 1987 роки відповідно).

На сучасному етапі, більшість конституцій країн світу утверджують право кожної людини на гідність. Конституція України, а саме ст. 21, також проголошує, що:

«Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

3.2.2. Опис змісту права на гідне ставлення, понятійний апарат

Право на гідне ставлення є надзвичайно широким за змістом та понятійним апаратом. **Гідність** – це поняття, яке виражає цінність будь-якої людини, як особистості. Воно означає також особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства. Вислів «Стався до інших так, як би ти хотів, щоб вони ставились до тебе» – якнайкраще описує сутність гідності.

Право на гідне ставлення складається з **фізичного** та **морального** аспектів. До фізичного аспекту можна віднести такі поняття, як заборона тортур, катувань, насильства, агресії, знущання, жорстокого поводження. Ці встановлені заборони стосуються, перш за все, держави, її уповноважених органів та посадових осіб. Заборонено заподіювати сильного болю або страждань (фізичних чи моральних), щоб отримати від людини відомості чи зізнання, покарати її за вчинені дії. Так, наприклад, міліція не може добиватися зізнання у підозрюваного, застосовуючи шантаж чи силові методи, насильство; вчитель не має права кричати, ображати чи піднімати руку на учня, вимагаючи відповіді.

З моральної точки зору, право на гідне ставлення передбачає право людини на повагу, толерантність, засудження приниження, образ та наклепу. Під цим розуміється, що жодна людина не має права своєю поведінкою чи висловлюваннями принижувати гідність іншої людини. Негідно насміхатися з однокласника, якщо він недостатньо модно вдягнений або їздить на канікули в село замість дорогих закордонних курортів. Негідно, ідучи по вулиці, відверто вказувати на людей іншої національності або іншого кольору шкіри, адже потрапивши в їх рідну країну можна стати аналогічним об'єктом для посміховиська.

Бути гідним не означає примушування полюбити те, що не зовсім подобається людині особисто. Достатньо просто бути толерантним. **Толерантність** – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Наприклад, відпочиваючи у мусульманській країні, негідно глузувати з жінок, які закривають обличчя, однак не варто і самому вдягати паранджу, щойно зійшовши з літака. Можна просто поважати місцеві звичаї, прислухатися до порад місцевих жителів щодо способу поведінки, але при цьому залишатися самим собою, з власним світосприйняттям та переконаннями.

Починаючи з другої половини ХХ сторіччя право на гідне ставлення, нерозривно пов'язане з медициною та медичними дослідженнями. Воно є центральною темою для дискусій у сферах біоетики, генної інженерії та людського клонування. Відповідно до Загальної декларації ООН про геном людини та права людини, кожна людина має право на повагу своїх прав та гідності незалежно від її генетичних характеристик (колір шкіри, волосся та очей, риси обличчя, ріст, вага тощо). Це означає, що на гідне ставлення та повагу заслуговують не лише представники різних національностей та етнічних груп, а й просто люди з різним кольором очей, високого або низького зросту, стрункі чи з надмірною вагою. Яскравим та водночас негативним прикладом прояву дискримінації за генетичними ознаками можна назвати теорію арійської раси, що сповідувалась німецькими нацистами, коли людьми найвищого ґатунку вважались тільки ті, у кого були блакитні очі та світле волосся.

У 1997 р. було прийнято Конвенцію Ради Європи про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини, яка встановлює, що інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над винятковими інтересами всього суспільства або науки. Проводити

будь-які медичні дослідження можна лише за згоди людини та за відсутності альтернативи дослідженням на людях. Звичайно, тема поваги людської гідності у медицині, є складною для розуміння дітьми, однак у загальному значенні її варто торкатись, наприклад, при вивченні людини, як біологічної істоти.

3.2.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на гідне ставлення

Відповідальність за порушення права на гідне ставлення в Україні визначена Кримінальним та Цивільним Кодексами. Зокрема, розділ III Кримінального кодексу України цілком присвячений відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, але не обмежується тільки ним.

Так, наприклад, відповідно до статті 126 Кримінального Кодексу України насильницькі дії, що завдали фізичного болю, а саме – побіи або мордування, караються громадськими або виправними роботами, а в певних випадках обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Покарання за катування передбачене статтею 127 Кодексу і полягає у позбавленні волі на строк від двох до п'яти років, а за обтяжуючих обставин – до десяти років.

Крім того, незаконне затримання, арешт або тримання під вартою, примушування давати покази також є кримінальними правопорушеннями, що караються обмеженням або позбавленням волі та заборону обіймати певні посади.

Стаття 149 Кодексу встановлює відповідальність за торгівлю людьми, де, зокрема, виокремлюється відповідальність за усиновлення (удочеріння) дитини в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, сексуальній експлуатації неповнолітньої особи. Стаття 150 Кодексу встановлює відповідальність за експлуатацію дітей. Наприклад, батьки, які забороняють дитині вчитися, а натомість примушують її опікуватися господарством, жебракувати або постійно брати участь у кастингах різноманітних талант-шоу чи спортивних змаганнях, або працювати в будь-яких шахрайських схемах, мають нести кримінальну відповідальність за свої дії.

Загалом, *насильство* як характерна складова скоєного злочину, є обтяжуючою обставиною та призводить до застосування більш суворого покарання.

Статтею 201 Цивільного Кодексу України встановлено, що честь і гідність особи є особистим немайновим благом, яке охороняється законом. Відповідно до статті 297 людина має право звернутися до суду з позовом про захист її честі та гідності.

Наприклад, якщо директором школи будуть поширюватися чутки, що гарне навчання дитини – не її особиста заслуга, а вплив батьків чи використання дитиною знань та здібностей інших дітей – це є підставою для цивільного позову. Або, якщо дирекція школи свідомо створює дитині образ злісного хулігана, перешкоджає переведенню до іншої школи, не вислуховує жодних пояснень, наполягаючи на тому, що дитина винна тільки тому, що вона – хуліган і це її типова поведінка – це також є підставою для цивільного розгляду.

Крім того, у контексті засудження наклепу, статтею 277 закріплене право кожної особи на спростування поширеної про неї недостовірної інформації. Статтею 23 Кодексу також забезпечується право кожного на відшкодування моральної шкоди за заподіяння фізичного болю або душевних страждань, викликаних у зв'язку з неправомірною поведінкою щодо неї або її близьких.

3.2.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Знайди зайву картинку»

Завдання:

- поглибити знання про право на гідність;
- утвердити засудження дітьми будь-яких проявів негідного поведіння.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 10 хвилин.

Матеріали:

- ✓ 3 картинки із зображенням дружби, поваги, любові, 1 або 2 картинки – сварка.
Бажано підготувати декілька комплектів з 3-х картинок.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям про важливість прояву поваги до інших людей та ввічливості у власних діях та поведінці.
2. Використовуючи декілька комплектів картинок можна розбити дітей на команди.
3. Запропонуйте обрати неправильні, зайві картинки (сварка тощо).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, що не можна ображати інших?

2. Вправа «Придумай історію малюнку»

Завдання:

- поглибити знання про право на гідність;
- утвердити засудження дітьми будь-яких проявів негідного поведження;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ картинка – дівчинка стоїть окремо і плаче, група дітей стоїть неподалік, дивляться на неї, сміються і показують пальцями.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям про важливість прояву поваги до інших людей та ввічливості у власних діях та поведінці.
2. Розбийте дітей на 2–3 команди.
3. Кожна команда має вигадати невелику історію про те, що намальовано на картинці: що було в минулому, що саме намальовано і відбувається на малюнку зараз і, що буде потім – яким буде майбутнє картинки.
4. Дітям старшого віку можна запропонувати придумати оповідання від імені різних людей: з погляду дівчинки, насмішників, перехожого. Таким чином, діти зможуть побачити існування декількох поглядів на одну ситуацію.
5. Кожна команда презентує свої історії.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа, чи цікаво було разом складати історію?
- ✓ чи були суперечки в команді і чому?

3. Вправа «Гидке каченя»

Завдання:

- поглибити знання про право на гідне ставлення;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст казки «Гидке каченя». Можна використати аудіоверсію казки або мультфільм;
- ✓ картинки із зображенням того, як мешканці пташиного двору насміхаються над каченям.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми коротко пригадайте основний зміст казки.
2. Запропонуйте дітям обрати собі роль – гидкого каченяти (можна декілька каченят), інших мешканців пташиного двору та лебедів.
3. Запропонуйте найактивнішому учню роль Правника або візьміть роль Правника на себе.
4. Після цього запропонуйте дітям створити разом нову казку про гидке каченя. Початок казки залишається таким самим, а коли птахи та звірі починають дратувати каченя, у казку втручається новий герой – Правник. Він пояснює мешканцям пташиного двору, що вони не мають права так поводитися.
5. Після завершення інсценування казки птахи вибачаються перед каченям, а він перетворюється на прекрасного лебедя.
6. Для дітей старшого віку можна використати оповідання Рея Бредбері «Усе літо за один день» або уривок із фільму «Опудало».

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати в команді?
- ✓ чи важко було грати ролі казкових персонажів?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожна людина повинна поважати інших людей, що всі люди гідні поваги, незважаючи на те, як вони виглядають?

4. Вправа «Диспут на основі малюнку»

Завдання:

- поглибити знання про право на гідне ставлення;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ малюнок: у камері сидить злочинець, поряд з ним міліціонер, який замахується, щоб вдарити його.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми обговоріть, що зображено на малюнку.
2. Запропонуйте дітям сформулювати, у чому полягає вина кожного з героїв, зображених на малюнку. Чому міліціонер не має права вдарити іншу людину, навіть, якщо вона скоїла злочин? Чи повинен міліціонер відповідати за свої дії?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має поважати інших, що всі люди гідні поваги, незважаючи на те, хто вони і, що роблять або зробили?
- ✓ чи розділяють вони думку, що кожна людина повинна на собі показувати приклад гідної поведінки, незважаючи на ситуацію?

5. Вправа «Як не стати шепітником або наклепником»

Завдання:

- поглибити знання про право на гідність;
- засвоїти поняття гідної поведінки і поваги.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ м'яч або невелика м'яка іграшка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нехай діти стануть у коло, а Ви станьте до його середини.
2. Поясніть дітям, що вони повинні кидати м'яч будь-кому з інших дітей, якщо вчитель говорить про те, що вважається наклепом. Якщо йдеться про те, що можна казати або робити, щоб тебе не вважали шепітником – дитина продовжує тримати м'яч у руках. Учитель задає питання тому, у кого в руках м'яч.
3. Приклади питань:
 - чи можна казати образливі слова про друзів навіть жартома?
 - чи можна розказати вчителю, що деякі учні пішли без дозволу зі школи, але їм може загрозувати небезпека, оскільки біля школи стоять невідомі люди, які прискіпливо роздивляються дітей?
 - чи можна видумувати неіснуючі речі про однокласників, щоб забезпечити для себе увагу вчителів?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ яке покарання (невелике або жартівливе) вони б придумали наклепникам?

3.2.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. «Врятувати Йозефа – концепція без втрат». Перегляд стрічки «Клас» естонського режисера Ільмара Раага¹¹.

Завдання:

- поглибити знання про право на гідне ставлення, відчути сутність цього права;
- зрозуміти, наскільки жорстокими можуть бути діти та, якими можуть бути наслідки цієї жорстокості;
- спробувати розробити концепцію захисту головного героя;
- навчитися вільно дискутувати на тему гідного ставлення, розвинути вміння висловлювати та відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: весь клас та батьки (в ідеалі).

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ стрічка «Клас»¹²

Інструкції / поради ведучому:

1. Спільно перегляньте стрічку. Залучіть до перегляду батьків, якщо є така можливість.
2. Розбийте дітей на три групи.
3. Поясніть дітям завдання – розробити концепцію захисту головного героя Йозефа: як мали б поводитися учні, сам Йозеф, його захисник Каспер, батьки та вчителі, щоб не допустити знущання над хлопцем і трагічного завершення цієї історії.
4. Кожна група через обраного представника представляє своє враження від стрічки та концепцію вирішення порушених стрічкою та вчителем проблем.
5. Широке обговорення кожної представленої концепції.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи допомогли, чи навпаки заважали батьки? Чи легко було знайти розуміння з дорослими? Чи ваші погляди на події у стрічці співпали?
- ✓ чи існують подібні проблеми у класі?

¹¹ ЗАУВАЖЕННЯ: Перегляд цієї стрічки пропонується для учнів 15 – 18 років. Для учнів 13 – 15 років пропонується до перегляду та обговорення стрічки «Місто та пси» <http://www.kinopoisk.ru/level/1/film/54905/> і «Повелитель мух» <http://www.kinopoisk.ru/level/1/film/35122/>

¹²http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81_%28%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BC_2007%29

- ✓ чи думають діти, що щось змінилося у них, їхньому ставленні до людей, до власного життя та здоров'я, гідності після перегляду стрічки?
- ✓ чи допоміг перегляд стрічки краще засвоїти та розкрити сутність права на гідне ставлення?

2. Вправа «Пластичний театр». Пластичні вправи «Вона сказала – ні», «Бойкот наклепнику», «Правда у силі?», «Не чіпати!»

Завдання:

- поглибити знання про право на гідне ставлення, відчувати сутність цього права;
- розвинути навички командної гри;
- розвинути свої творчі здібності та сприяти розвиненню творчих здібностей інших;
- навчити інших розуміти тебе за допомогою пластики, без слів.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

✓ сінOPSISи вправ.

СИНОПСИСИ:

А) «Вона сказала – ні». Розкрити та показати пластикою спробу примушення дівчини до небажаної для неї близькості. Показати реакцію дівчини, нападника, стороннього та захисника. Після втілення сцени за допомогою пластики (пантоміми), потрібно створити діалоги для усіх учасників дії. Можливе введення додаткових персонажів.

Б) «Бойкот наклепнику!». Розкрити та показати пластикою наклепницьке ставлення одного учня до іншого. Показати реакцію вчителя, класу, наклепника та учня, якого обмовили. Після втілення сцени за допомогою пластики, потрібно створити діалоги для усіх учасників дії. Можливе введення додаткових персонажів.

В) «Правда у силі?» Розкрити та показати пластикою спробу примушення хлопця молодшого за віком зробити щось, що його ображає чи принижує. Показати реакцію нападників, хлопця, вчителя, захисника та учнів. Після втілення сцени за допомогою пластики, потрібно створити діалоги для усіх учасників дії. Можливе введення додаткових персонажів.

Г) «Не чіпати!» Розкрити та показати пластикою спробу вчителя фізкультури фізично покарати учня. Показати дії вчителя, реакцію хлопця та інших учнів. Після втілення сцени за допомогою пластики, потрібно створити діалоги для усіх учасників дії.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поясніть дітям правила та форми пластичного театру.
2. Розбийте дітей на групи.
3. Роздайте дітям сінOPSISи п'єс.
4. Діти мають підготувати своє бачення та пластичне розкриття образів.
5. Діти повинні визначити, як саме порушується право на гідне ставлення у

зазначених та презентованих ними синопсисах.

6. Групи презентують свої вистави.
7. Обговорення вистав. Поради членів інших груп.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи легко було без слів розкривати сенс синопсису?
- ✓ чи існують подібні проблеми у класі?
- ✓ чи думають діти, що щось змінилося у них, їхньому ставленні до людей, до власного життя та здоров'я, гідності після відтворення існуючої проблеми?
- ✓ чи допомогла вправа краще засвоїти та розкрити сутність права на гідне ставлення?

3. Вправа «Право на гідне ставлення в моєму оточенні: класі, дворі, родині»

Завдання:

- ідентифікувати найбільш поширені порушення права на гідне ставлення в учнівському середовищі;
- обговорити існуючі проблеми, продумати варіанти захисту та подолання цих проблем.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ бланк-таблиця «Порушення права на гідне ставлення», яка містить такі колонки: якої групи стосується порушення (жертва), хто є порушником, що може зробити жертва, громадськість, родина, учні для покращення ситуації (механізми захисту).

Інструкції / поради ведучому:

1. Поясніть дітям як заповнювати таблицю.
2. Розбийте дітей на групи (4–5).
3. Кожна група має вигадати ситуацію, в якій порушується право на гідне ставлення та представити порушення у вигляді діалогу.
4. Інші групи аналізують представлений групою діалог та заповнюють розданий бланк-таблицю.
5. Широке обговорення презентованих порушень.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ які порушення права на гідне ставлення виявилися найбільш поширеними?
- ✓ що було найважчим у роботі?

4. Задача

1) Міліціонери затримали учня на шкільній дискотеці під час бійки та відвели до відділку міліції. У відділку учня примушували давати покази на іншого учня. Після відмови учня давати покази, його було прикуто до батареї. Учень просив, щоб на допиті був присутній його батько чи вчителька. Учню було відмовлено у брутальній формі. Учень попросив води, його було позбавлено цього. Міліціонер почав погрожувати учневі, що його також притягнуть до відповідальності, бо були знайдені його відбитки пальців на одязі постраждалого. Учня вдарили по нирках кийком. Учень погодився все підписати, після чого його відпустили з відділку.

2) Подібна історія, але стосується дівчини. Ученицю затримали за підозрою у крадіжці у роздягальні та відвели до відділку. У відділку ученицю примушували зізнатися у вчиненні злочину. Після відмови учениці давати покази, міліціонер повідомив, що скаже батькам та вчителям дівчини, що вона є носієм вірусу СНІДу, а також зваблює вчителів за гарні оцінки. Учениця погодилася все підписати, після чого її відпустили з відділку.

Питання: Які права учня/учениці, на ваш погляд, були порушені міліціонером? Як учень/учениця мали діяти під час допиту? Чи є підстави в учня/учениці подавати до суду на дії міліціонера? Чи є в учня/учениці право вимагати від міліціонера виплатити компенсацію за моральну та фізичну шкоду?

Завдання:

- розібратися з сутністю права на гідне ставлення на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 20 – 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

3.3. Право на рівне ставлення

3.3.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на рівне ставлення

Проблема нерівності посідає центральне місце у літературних творах країн світу, і України, в тому числі. Українська народна творчість містить безліч прикладів порушення права на рівне ставлення, особливо за такими ознаками як соціальне та майнове становище. Українські народні казки, такі як: «Убогий та багатий», «Наймит і пан» та багато інших сповнені прикладів нерівного ставлення.

Право на рівне ставлення почало своє становлення з далеких античних часів. **Аристотель** у своєму трактаті «Політика» писав:

*«Тому справедливо (буде), аби всі рівні владували тією ж самою мірою, якою вони коряться ї, щоб кожен поперемінно то повелівав, то корився».*¹³

Його послідовники, такі як **Цицерон**, теж сповідували ідею рівності:

*«... природа створила нас для того, аби ми розділяли між собою всю сукупність прав і користувалися ними всі спільно».*¹⁴

Однак характерною рисою тверджень про рівність в античну епоху було те, що рівними можуть бути лише люди однакового майнового стану. Тобто, в ті часи рабство вважалось природним і використання рабської праці не було відхиленням від рівності.

В епоху Середньовіччя ситуація почала дещо змінюватись. У християнській філософії того часу сповідувалась концепція рівності всіх перед Богом, хоча на той час вона ще не означала рівності всіх людей між собою, а більше визначала відносини між людиною і Богом. Усе частіше поширювалось засудження рабства.

*«Питанню про те, яка людина краща, немає місця в простому природному стані, за якого ... всі люди рівні»*¹⁵ – писав у XVII столітті **Томас Гобс**, великий англійський філософ.

Та найбільшого розквіту ідея рівності набула у XVIII – XIX сторіччях. Саме у цей час у багатьох розвинених країнах світу було заборонене рабство. Право на рівне ставлення було також закріплене у Декларації прав людини і громадянина 1783 року, що є одним із головних досягнень Великої Французької Революції. Відомий девіз **«Свобода. Рівність. Братерство!»** набув поширення саме у цей час.

На сучасному етапі право на рівне ставлення закріплене в усіх міжнародно-правових документах та багатьох національних законодавчих актах країн світу. Майже у кожній із статей Загальної декларації прав людини (1948) міститься певний аспект поняття рівного ставлення. Так, стаття 1 зазначає, що:

«Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю, і повинні діяти один до одного в дусі братерства».

¹³ Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відп.ред. С. Головатий; Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; Вст. сл. С. Головатий. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – с. 103

¹⁴ Там само – с. 177

¹⁵ Там само – с. 259

Стаття 2 Декларації найбільше розкриває сучасне розуміння концепції рівності:

«Кожна людина повинна мати усі права і усі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися жодного розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоверховною або іншим способом обмеженою у своєму суверенітеті».

Право на рівне ставлення також захищається положеннями статті 7 Декларації, в якій закріплено, що:

«Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації».

Усі зазначені положення про право на рівне ставлення повною мірою містяться і в Конституції України, та докладно розкриваються у статтях 21, 24, 26, 51, 52.

Крім того, право на рівне ставлення забезпечується шляхом заборони дискримінації. З цією метою було прийнято низку конвенцій, а саме:

- Конвенцію про дискримінацію в галузі праці та занять (1958);
- Міжнародну конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1965);
- Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (1979) тощо.

Усі ці міжнародні інструменти є частиною законодавства України та обов'язкові для виконання нею.

3.3.2. Опис змісту права на рівне ставлення, понятійний апарат

Поняття «право на рівне ставлення» є доволі багатограним, оскільки з плином часу воно торкається ширших аспектів суспільного життя і міжособистісних стосунків.

Згідно зі статтею 24 Конституції України рівне ставлення полягає у тому, що:

«Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Антонімом до рівності є дискримінація. **Дискримінація** – це будь-яке позбавлення або обмеження можливостей для одних людей відносно можливостей інших¹⁶. Тобто, якщо комусь дозволено щось робити, а іншому – не дозволено, без існування об'єктивних причин, це – дискримінація. Якщо батьки мають змогу висловити зауваження щодо обідів у шкільній їдальні, а думка учнів не запитується – це дискримінація. Якщо вхід до магазину – це просто сходи і не має заїзду для дитячих колясок або інвалідних візочків – це також дискримінація.

Дискримінація існує щодо таких ознак як: стать, вік, соціальне походження, майновий

¹⁶ Introduction to sociology, 7th Edition, New York – 2009, p. 324.

стан, місце проживання, національність, мова, наявність фізичних вад або розумових відхилень (люди з обмеженими можливостями) тощо. Перелік таких ознак у жодному разі не є виключним. Стосовно дітей, ознакою дискримінації також є відсутність батьків (обох або одного), народження дитини в шлюбі або поза ним. Дискримінація дітей за цими ознаками є однією з найбільш болючих та жорстоких.

Відповідно до всіх існуючих міжнародних документів та Конституції України будь-яка форма дискримінації заборонена.

На противагу дискримінації, ще одним поняттям у контексті права на рівне ставлення є толерантність (повага, терпимість). **Толерантність** – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Толерантність в її найкращому прояві має завжди бути взаємною. Так, проявляючи толерантність, люди різного кольору шкіри з повагою ставляться один до одного, незважаючи на те, в якій країні вони знаходяться. Хлопчик з Африки заслуговує на добре ставлення в Україні, так само, як і український школяр, якщо опиниться, наприклад, в Ефіопії.

Варто пам'ятати, що будь-який прояв неповаги до інших, одного дня може обернутися проти самої людини. Діти, які заважали вчителям проводити уроки та глузували з літніх людей, колись виростуть і можуть також стати об'єктом неповаги з боку молодших поколінь.

3.3.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на рівне ставлення

Право на рівне ставлення гарантується Конституцією, а також міжнародно-правовими документами, до яких приєдналась Україна, та іншими національними нормативно-правовими актами. Однак, на даний час, законом не встановлено спеціальної кримінальної або цивільної відповідальності за порушення права на рівне ставлення.

Утім, стаття 161 Кримінального Кодексу України встановлює, що умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, караються штрафами та обмеженням волі на строк до п'яти років.

Окремі аспекти відповідальності можна побачити у статті 442 Кримінального Кодексу України, яка передбачає покарання за геноцид – тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи – від десяти років і до довічного позбавлення волі. Крім того, вчинення будь-якого злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі є обтяжуючою обставиною згідно зі статтею 67 Кодексу.

Цивільний Кодекс України також не містить чіткого посилання на відповідальність за порушення права на рівне ставлення, однак у статті 1 Кодексу міститься норма про те, що цивільні відносини (майнові та немайнові), засновані на юридичній рівності їх учасників. Стаття 300 Кодексу визначає, що кожна особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності. Крім того, як і при порушенні інших немайнових прав, у разі наявності ознак дискримінації, кожен має право на відшкодування моральної

Право на рівне ставлення

шкоди відповідно до статей 23 та 280 Кодексу.

Крім того, варто пам'ятати, що норми Конституції України є нормами прямої дії, то ж порушення статті 24 Конституції України вже дає людині право на подання до суду, наприклад, цивільного або адміністративного позову.

3.3.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Пазли зі слів»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівне ставлення;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ вирізані з картону пазли, що в зібраному вигляді складають коло. На звороті половина кола розмальована рожевим кольором (дівчата), інша – синім (хлопчики). На кожному пазлі буде намальована картинка, що відображає певне слово, яке діти повинні відгадати. Запитання задає вчитель. Слова написані на кольоровому звороті кожної частинки пазла із відповідною картинкою. Слова: дорослі, діти, повага, дружба, допомога, свобода, бідність, багатство, Африка, Європа або інші слова на вибір ведучого/тренера.

Інструкції / поради ведучому:

1. Спочатку поясніть дітям, що розуміється під правом на рівне ставлення, а саме – що кожен є вільним і рівним у своїх правах з іншими людьми, що кожен повинен дружньо та з повагою ставитись до інших.
2. Запропонуйте дітям назвати, що намальовано на картинці одним словом.
3. У процесі відгадування, перевертайте картинки та складайте пазл. Таким чином, наприкінці гри діти зрозуміють, що всі слова на пазлах притаманні і хлопчикам, і дівчатам, що й ілюструє рівність усіх.
4. Наприкінці гри підсумуйте, що і хлопчики, і дівчата є рівними і вільними, вони можуть бути дорослими і малими, багатими і бідними, жити у різних куточках світу і різнитись за кольором шкіри та традиціями, однак повинні поважати, допомагати та дружити один з одним.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм завдання?
- ✓ що вони зрозуміли про рівність, на кого вона поширюється?

2. Вправа «Кросворд»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівне ставлення;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 20 хвилин.

Матеріали:

✓ кросворд:

Дорослі
Батьківщина
Багатство
Хлопчики
Релігія
Ненависть
Мова
Дівчата
Неповага
Дитина
Національність
Бідність
Сім'я

Інструкції / поради ведучому:

1. Слово «Дискримінація» потрібно відгадати на основі відгадування слів, що складають кросворд і розкривають сутність поняття «Дискримінація».
2. Після відгадування слів (підібрати питання або віршики) підсумуйте, що дискримінація – це може бути ненависть або неповага за всіма ознаками, які зазначені у кросворді (мова, релігія, стать тощо).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм завдання?
- ✓ чи вони зрозуміли, що таке дискримінація і, як вона проявляється?

3. Вправа «Попелюшка»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівне ставлення;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст казки «Попелюшка». Можна використати аудіоверсію казки або мультфільм;
- ✓ ілюстрації з казки, як Попелюшку примушують тяжко працювати, насміхаються над нею.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми обговоріть, що зображено на малюнках.
2. Запропонуйте дітям розказати та пояснити, чому мачуха не мала права цькувати та ображати Попелюшку та чому, на вашу думку, вона це робила, які були її мотиви. Як Попелюшка може себе захистити, якими словами або діями?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має поважати інших, що всі люди однакові, незважаючи на те, як вони виглядають, бідні вони чи багаті?
- ✓ чи розділяють вони думку, що найголовніше в людині – це її внутрішній світ, а не гарне і дороге вбрання, що Чарівний Принц обрав Попелюшку за її добру душу?

4. Вправа «Знайди зайву картинку»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівність;
- утвердити засудження дітьми будь-яких проявів дискримінації.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 10 хвилин.

Матеріали:

- ✓ 3 – 4 картинки – неповага та зверхність за віком, майновим положенням, кольором шкіри, ставленням до людей з обмеженими можливостями (інвалідів), 1 – дружелюбність та повага до всіх зазначених осіб, усі тримаються за руки та посміхаються.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям про рівність усіх людей та важливість прояву поваги до інших.
2. Запропонуйте обрати картинку, на якій правильно показано, як потрібно поводитись.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, що не можна ображати інших людей, незважаючи на їхній вік, походження та фізичні вади?

5. Вправа «Відчуй дискримінацію на собі»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівність;
- відчутти на собі, які бувають прояви дискримінації.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ стільці, парти, канцелярське приладдя, фрукти.

Інструкції / поради ведучому:

1. Запропонуйте дітям виконати завдання: підняти без рук книжку з підлоги або з'їсти яблуко; вийти з класу, а потім зайти, і на одній нозі дострибати до останньої парти.
2. Поставте два стільці поруч, діти бігають навкруги, по команді вчителя на стільці мають сісти ті діти, у кого: голубі очі/ світле волосся/ є брат або сестра тощо.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, як незручно людям з фізичними вадами робити звичайні для нас щоденні речі?
- ✓ чи зрозуміли вони, наскільки неприємно, коли певні речі дозволяють робити тільки обмеженому колу людей (наприклад, тільки тим, у кого певний колір очей, волосся)?

3.3.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Рекламна кампанія «Ми з тобою однієї крові, ти і я»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівне ставлення, відчуті сутність цього права;
- розвинути фантазію, творчі навички та логічне мислення.

Кількість учасників: можна розділити клас на три групи по 10 осіб.

Час: позакласне завдання з презентацією під час уроку або один урок.

Матеріали:

- ✓ відеопідбірка соціальної та комерційної реклами.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поясніть дітям завдання – розробити справжню рекламну кампанію: соціальну або комерційну, тобто навіть рекламну кампанію продуктів споживання, ідей, кіно, людей, політичних партій, громадських організацій, установ тощо, де б обов'язково був застосований і був пріоритетним принцип рівного ставлення.
2. Перегляньте зразки рекламної продукції.
3. Діти мають обрати об'єкт реклами, рекламний слоган, вписати сценарій реклами.
4. Діти повинні зробити або друковану, або живу (як п'єса – презентація наче живого відеоролика учнями) або відеопрезентацію.
5. Діти мають обрати представника команди – рекламного агента, котрий надасть необхідні пояснення і зацентрує увагу на тому, як саме принцип рівного ставлення розкривається у цій рекламній кампанії.
6. Учні обговорюють презентацію кожної групи.
7. Голосуванням обирається краща реклама.
8. У разі можливості запровадьте будь-які спеціальні призи. За найдотепнішу, найбільш влучну, гостро-соціальну рекламу тощо.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що було найважчим у роботі?
- ✓ чи легко було усвідомити застосування у рекламі права на рівне ставлення?
- ✓ чи самі учні краще засвоїли та розкрили сутність права на рівне ставлення?

2. Вправа «Мапи реальної допомоги»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівне ставлення, відчувати сутність цього права;
- збагнути, як суспільство може дискримінувати людей з особливостями стану здоров'я;
- знайти реальні шляхи покращення ситуації та вирішення проблеми.

Кількість учасників: можна розділити клас на три групи по 10 осіб.

Час: позакласне завдання з презентацією під час уроку.

Матеріали:

- ✓ мапи району

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на 2 – 3 групи.
2. Роздайте дітям мапу свого чи іншого району.
3. Поясніть завдання: спочатку діти повинні пройтися районом та визначитися, чи забезпечено вільне та зручне пересування для людей з обмеженими можливостями, про що зробити відповідні позначки на мапі.
4. Діти повинні звертати увагу на зупинки транспорту, під'їзди до метро, з'їзди з будинків та на дороги, магазини, пошту, лікарні, поліклініки, школи, ЖЕКи тощо.
5. Потрібно позначити на мапах місця, де права інвалідів забезпечені.
6. Створити на мапах вільний шлях інваліда – позначити все, що необхідно запровадити для забезпечення вільного та зручного пересування інвалідів, а також скласти перелік того, що бракує.
7. Під час класного уроку групи презентують «Вільний шлях інваліда» та мапу.
8. Широке обговорення проведеного дослідження.
9. Можна презентувати роботи учнів управлінням соціального захисту місцевих державних адміністрацій.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що було найважчим у роботі?
- ✓ чи легко було відчувати себе людиною з обмеженими можливостями?
- ✓ яка реальна ситуація у районі з дотриманням прав інвалідів на прикладі вільного пересування та вільного фізичного доступу?
- ✓ чи самі учні краще засвоїли та розкрили сутність права на рівне ставлення?

3. «Кіноклуб»

Завдання:

- поглибити знання про право на рівне ставлення, відчути сутність цього права;
- збагнути, як суспільство може дискримінувати людей з особливостями стану здоров'я;
- навчитися вільно дискутувати на цю тему, розвинути вміння висловлювати та відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок

Матеріали:

- ✓ стрічки, що висвітлюють та безпосередньо стосуються прав інвалідів: «Той, що танцює з вітром», «Мати Девіда», «Це життя для тебе», «Я – Сем», «Інша сестра», «Аватар», «На колесах», «Всередині себе я танцюю», «Людина – слон», «Музика всередині», «Море всередині».

Інструкції / поради ведучому:

1. Спільно перегляньте будь-яку із зазначених стрічок.
2. Підготуйте перелік питань для дискусії.
3. Діти самостійно повинні визначитися, хто має виступати першим та висловити свої враження після перегляду стрічки. Вітаються доповнення та різні точки зору. Спробуйте почути кожного.
4. Можна запропонувати учням письмово висловитися стосовно побаченого у стрічці. Що більше вразило, про що змусило замислитися? Чи навчила стрічка цінувати своє життя, життя інших людей, поважати права людини?
5. Можна запропонувати дітям поділитися на команди «Критиків» та «Симпатиків». Перші повинні критикувати змістовне наповнення стрічки та не розкриття права на рівне ставлення на цьому прикладі. Другі – висловлювати підтримку стрічці та заперечувати зауваженням перших.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи думають вони, що щось змінилось у них, їхньому ставленні до людей, до власного життя та здоров'я після перегляду стрічки?
- ✓ чи допоміг перегляд стрічки краще засвоїти та розкрити сутність права на рівне ставлення?

4. Задача

Скандально відомого журналіста було звільнено з роботи через вислови дискримінаційного характеру, зокрема:

- А) «Американці зовсім втратили глузд, коли обрали президентом їхньої великої країни ніггера, хай і освіченого».
- Б) «Міністр – гомосексуаліст. На місті наших жінок я б на гарматний постріл не підпустив його до наших дітей».
- В) «Британці самі винні в погромах на вулицях Лондону та Бірмінгему, не треба було залучати дешеву робочу силу з країн третього світу – Пакистану, Індії, України, Польщі та заправати з мусульманськими терористами».
- Г) «Єдиний можливий вихід, щоб вас не звільнили, відпиляти собі ногу, а краще дві, і всі зарюмсають від жалоців до вас і цілуватимуть щодня ваші протези».

Питання: У чому дискримінаційний характер цих висловів? Які різновиди дискримінації ви тут бачите? Спробуйте переінакшити подані висловлювання таким чином, щоб зміст залишався тим самим, але фраза звучала толерантніше, якщо таке на ваш погляд, можливо.

Завдання:

- розібратися з сутністю права на рівне ставлення на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свою точку зору.

Кількість учасників: задіяний весь клас

Час: 20 – 30 хвилин

Матеріали:

- ✓ текст задачі

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?

Право на рівне ставлення

- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

5. Колективне написання Закону «Про толерантність»

Завдання:

- поглибити знання права на рівне ставлення;
- визначити проблемні моменти, пов'язані з правом на рівне ставлення на рівні школи;
- письмово проголосити право на рівне ставлення, виписати можливі механізми його захисту.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-який закон як приклад документу;
- ✓ перелік базових питань, які повинні бути зазначеними у законі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Роздайте групам текст закону та перелік базових питань.
3. Поясніть дітям завдання – потрібно скласти закон «Про толерантність». Діти повинні визначитися з розділами закону, наповненням, поняттями, а також з'ясувати, які найбільші проблеми з толерантністю та дискримінацією існують на рівні школи, що треба обов'язково проголосити та в який спосіб гарантувати право на рівне ставлення.
4. Після завершення роботи, попросіть групи представити складений закон. Група може обрати доповідача для презентації та захисту закону. Кожен з учасників групи має право доповнювати презентацію, висловлювати власну думку. Кожен член іншої групи може ставити будь-які запитання.
5. Наступним кроком може бути складання єдиного / уніфікованого закону на базі пропонуванних групами варіантів.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко визначити проблеми з толерантністю та дискримінацією на рівні школи?
- ✓ що залишилося не прописаним та негарантованим?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

3.4. Право на свободу та особисту недоторканність

3.4.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на свободу та особисту недоторканність

Обмеження права на свободу зустрічається у казках більшості народів світу. Так, панянок заточують у високі та міцні башти, вкладають у кришталеві труни та на певний час присипляють, людей позбавляють можливості рухатися, забирають пам'ять, кидають за ґрати. Це все тією чи іншою мірою є проявом обмеження чи порушення права на свободу та особисту недоторканність.

Історія виникнення права на свободу починається ще з далеких віків до нашої ери. Вперше, опосередковані згадки про право людини на певну свободу містились у документах Шумерської держави (25 сторіччя до н.е.) та Кодексі Хаммурапі (18 ст. до н.е.). Однак, сучасне поняття свободи почало свій розвиток в античні часи і активно обговорювалось у працях видатних мислителів та вчених (*Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон* та інші). Характерною рисою трактування права на свободу в ті часи було те, що воно ототожнювалось з відсутністю певних перешкод для людини (примусу, насильства, деспотизму).

Аналогічна тенденція розуміння права на свободу прослідковується і в епоху Середньовіччя. Так, у *Великій Хартії Вольностей 1215 року* (Магна Карта) зазначається:

«Жодну вільну людину не може бути схоплено, ув'язнено, позбавлено власності чи вольностей, оголошено злочинцем, піддано вигнанню чи в будь-який інший спосіб позбавлено юридичних прав»¹⁷.

Пізніше, у XVII сторіччі, *Джон Лок* у своїй праці *«Два трактати про врядування»* писав:

«Природна свобода людини полягає в тім, щоб бути вільною від будь-якої вищої влади на землі, не перебувати під волею чи законодавчою владою людини, а мати за свою владу лише закон природи».¹⁸

Сучасне розуміння права на свободу почало своє становлення в епоху Відродження та Просвітництва. Свободою вважалася можливість всебічного вільного розвитку людської особистості у фізичному та ментальному аспектах. Почалось активне засудження рабства в усіх розвинених країнах світу. А з середини XIX сторіччя воно було скасовано в Америці та країнах Європи.

У 1926 р. Ліга Націй прийняла Конвенцію про рабство, якою зобов'язала держави вживати на своїх територіях усіх можливих заходів для повної та остаточної заборони рабства у всіх його формах. У 1956 р. ця Конвенція була доповнена Конвенцією про скасування рабства та работоргівлі, а також інститутів і звичаїв, подібних до рабства.

На сьогоднішній день, право на свободу та особисту недоторканність є основою найважливіших міжнародних документів у сфері захисту прав людини. У статті 3 Загальної декларації прав людини зазначається:

¹⁷ Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відп.ред. С. Головатий; Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; Вст. сл. С. Головатий. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – с. 227

¹⁸ Там само – с. 336

«Кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканність».

Засудження рабства ще раз підтверджується статтею 4:

«Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їхніх видах».

Право на свободу також закріплене у статті 5 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, статтях 7 і 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Стаття 29 Конституції України також передбачає:

«Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою, інакше як за вмотивованим рішенням суду і, лише на підставах та у порядку, встановленим законом».

3.4.2. Опис змісту права на свободу та особисту недоторканність, понятійний апарат

Право на свободу та право на особисту недоторканність є двома різними видами прав людини. Однак, ці права настільки тісно пов'язані між собою, що зазвичай в юридичній літературі та у міжнародно-правових документах закріплюються разом в одній статті.

Право на свободу означає міру можливої та дозволеної поведінки особи розпоряджатися собою, своїми вчинками та часом. Кожна людина народжується вільною і має право вільно обирати спосіб спілкування із зовнішнім світом, людьми, природою.

Свобода включає в себе:

- **фізичну свободу** – право рухатися та переміщатися в просторі;
- **інтелектуальну свободу** – свободу думки і слова;
- **економічну свободу** – можливість задоволення своїх матеріальних потреб;
- **політичну свободу** – свободу волевиявлення, виборів;
- **індивідуальну свободу** – свободу на особисте і сімейне життя.

Кожен має право обирати собі друзів, улюблену справу або роботу, інтереси та захоплення. Дитина може обирати, в який гурток їй ходити після школи. Старшокласник може сам обрати, до якого університету йому хочеться вступати. Повнолітній може сам обирати з ким він хоче створити сім'ю, де і ким йому працювати, за кого голосувати на виборах.

Право на особисту недоторканність – це гарантія від посягань з боку будь-кого. Воно складається з таких понять як *психологічна та фізична недоторканність*¹⁹. Психологічна недоторканність означає захист людини від погроз, залякування, шантажу, маніпулювання. Нікого не можна примушувати щось робити без його згоди. Дитину не можна примусити, наприклад, зробити щеплення у шкільному медпункті без згоди його особисто та його батьків. Директор не має права примусити батьків здати гроші на ремонт школи, погрожуючи поганими оцінками їх дитини в атестаті.

Фізична або тілесна недоторканність передбачає, що людині не може бути заподіяно тілесних ушкоджень, застосовано катування або тортури, викрадено або незаконно

¹⁹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 2-е вид., перероб. і доп./ За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т.1. – С. 480–482.

позбавлено волі. Наприклад, міліція не має права посеред дня забрати підлітка у відділок без вагомих на те причин, не повідомивши батьків та не перевіривши документів. Крім того, без згоди людини неможливе будь-яке лікування, медичні досліді та експерименти.

Ступінь свободи залежить від віку людини. Чим старша людина, тим більше у неї можливостей, але при цьому і більше обов'язків та соціальних рамок.

Важливо зрозуміти, що, наприклад, в Інтернеті, де людина може повністю компенсувати відсутність певної свободи, можна легко перевищити межі дозволеного, однак це не врятує від відповідальності за такі порушення у реальному світі. Купити дорогу річ на Інтернет-аукціоні, знаючи номер банківської карти когось з батьків, це наче б то гра. Однак, відповідати за свій вчинок перед батьками та думати, як повернути витрачені гроші – це буденна реальність.

3.4.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на свободу та особисту недоторканність

Право на свободу та особисту недоторканність захищається цілою низкою правових норм.

Кримінальний Кодекс України, а саме Розділ III «Злочини проти волі, честі та гідності особи» визначає покарання за такі злочини як незаконне позбавлення волі, викрадення, захоплення заручників, підміна дитини, торгівля людьми, експлуатація дитини, у вигляді обмеження або позбавлення волі до п'ятнадцяти років, конфіскації майна або обмеження займати певні посади.

Відповідно до статті 147 Кримінального кодексу України кримінальна відповідальність за захоплення заручників настає з чотирнадцяти років.

Незаконне затримання, арешт або тримання під вартою, примушування давати покази також є кримінальними правопорушеннями, що караються обмеженням або позбавленням волі.

Цивільний Кодекс України також містить положення, якими захищається право на свободу (стаття 288) та право на особисту недоторканність (стаття 289). До того ж, певні аспекти цих прав закладені у багатьох інших статтях Кодексу. Наприклад, стаття 271 – можливість вільного визначення своєї поведінки у сфері приватного життя, стаття 300 – право на вільний вибір прояву своєї індивідуальності, стаття 309 – право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, стаття 310 – право на вільний вибір місця проживання та його зміну тощо. Крім того, як і у випадках порушення інших немайнових прав, у разі порушення права на свободу та особисту недоторканність, кожен має право на відшкодування моральної шкоди відповідно до статей 23 та 280 Кодексу.

3.4.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Намалюй малюнок»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 15 хвилин.

Матеріали:

- ✓ папір, олівці.

Інструкції / поради ведучому:

1. На початку завдання поясніть дітям, що таке свобода та якою вона буває – фізична свобода (ходити, подорожувати) та інтелектуальна свобода (думати, писати, говорити і висловлювати думки).
2. Запропонуйте дітям намалювати малюнок, який проілюстрував би протилежність до фізичної або інтелектуальної свободи. Можна також розбити дітей на команди, і запропонувати кожній з команд намалювати один спільний малюнок.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ що намалював кожен з учнів (чи група)?
- ✓ чому це не є свободою, як це можна виправити?

2. Вправа «Яка буває свобода?»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-які за потреби.

Інструкції / поради ведучому:

1. На початку завдання поясніть дітям, що таке свобода та якою вона буває – фізична свобода (ходити, подорожувати) та інтелектуальна свобода (думати, писати, говорити і висловлювати думки).
2. Обговоріть, які з цих видів (проявів) свободи дозволяються вам батьками, іншими дорослими, законами та правилами поведінки. Допоможіть учням пригадати, якою може бути свобода – ходити, їздити, думати, говорити, писати, творити, спілкуватися тощо.
3. Діти повинні показати на собі та друзях зазначені види свободи (наче гра в «Крокодила», пантоміма).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чому ви обрали саме таку свободу, щоб продемонструвати іншим?
- ✓ як вас можуть позбавити такої свободи?

3. Рольова гра «Суд»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст будь-якої казки про викрадення одного з героїв. Можна використати аудіо-версію казки або мультфільм. Як приклад, можна взяти казку «Кирило Кожум'яка» або «Гуси-лебеді».

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми коротко пригадайте основний зміст казки.
2. Запропонуйте дітям обрати кожному роль одного з учасників судового процесу – Суддя, Адвокат, Позитивний герой, Поганий герой, інші – присяжні.
3. Запропонуйте найактивнішому учню роль Правника або візьміть роль Правника на себе.
4. Позитивного героя викрали та посадили за ґрати. Адвокат та Правник захищають Позитивного героя. Поганий герой доводить, чому він викрав та тримає Позитивного героя. Суддя пояснює, чому викрадення – це погано і, чому Позитивний герой має бути вільним. Присяжні приймають рішення визволити героя. Суддя оголошує рішення – звільнити Позитивного героя та покарати Поганого героя.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі казкових персонажів?
- ✓ чи згодні вони з тим, що не можна викрадати людей?

4. Гра «Несвобода»

Завдання:

- показати, як погано відчувати на собі обмеження свободи (діти будуть уважніше контролювати свою поведінку);
- сформулювати відчуття провини за обмеження інших людей в їхній свободі;
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-які за потреби.

Інструкції / поради ведучому:

1. З числа дітей оберіть 2–3 бажаючих бути «заручниками», решта дітей стають у коло навколо заручників.
2. Запропонуйте розіграти декілька ситуацій: заручники намагаються втекти – діти у колі їм заважають, заручники кричать, щоб їх звільнили – діти починають шуміти і не дають висловитись заручникам.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ як почувалися заручники, коли обмежувалась їхня свободи?
- ✓ як почувалися інші діти, коли їм доводилось тримати у заручниках своїх друзів?

5. Гра «Свобода в Інтернеті»

Завдання:

- поглибити знання про право на інтелектуальну свободу;
- засвоїти поняття гідного та безпечного поведіння і поваги в Інтернеті.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ м'яч або невелика м'яка іграшка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нехай діти стануть у коло, а Ви станьте до його середини.
2. Поясніть дітям, що вони мають кидати м'яч будь-кому з інших, якщо Ви (учитель) говорите про те, що не можна писати або робити в Інтернеті. Якщо йдеться про те, що вважається нормальним та прийнятним – дитина продовжує тримати м'яч у руках. Задавайте питання тому, у кого в руках м'яч.
3. Приклади питань:
 - чи можна писати цікаві історії зі свого життя на Однокласниках або у Твіттері?
 - чи можна застосовувати образливі слова або розповідати неправдиві історії про інших, спілкуючись з друзями?
 - чи можна вітати друзів зі святами, днями їх народження?
 - чи можна давати телефони та адреси інших людей, номери платіжних карток батьків, купувати товари без дозволу?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ яке покарання (невелике або жартівливе) вони придумали б за негідну поведінку в Інтернеті?

3.4.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Вправа «Допоможи іншому, як собі»

Завдання:

- зрозуміти право на свободу та особисту недоторканність;
- відпрацювати механізми захисту права на прикладах з іншими людьми.

Кількість учасників: можна розділити клас на чотири групи по 6–8 осіб.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ картки із завданнями.

ЗАВДАННЯ:

- А) Ви бачите, як вашого приятеля затримують міліціонери та супроводжують до відділку. Ви намагаєтеся йому зателефонувати, але телефон не працює. Чи є в даному випадку ознаки порушення права на свободу та особисту недоторканність? Якими будуть ваші дії, спрямовані на його захист? Розробіть концепцію.
- Б) Ви обідаєте у кав'ярні, поряд дитячий майданчик. Ви помічаєте, як незнайомий дорослий чоловік дає малюку цукерку, бере за руку і веде у невідомому напрямку. Ви починаєте шукати очима його батьків, але не знаходите. Чи є в даному випадку ознаки порушення права на свободу та особисту недоторканність? Якими будуть ваші дії, спрямовані на його захист? Розробіть концепцію.
- В) Ви бачите, як ваш приятель – учень виклав на особистій сторінці «В контактi» домашню адресу, телефон, аську, свої фото, номер своєї школи, фото автомобіля свого батька, першу сторінку свого паспорта. Чи є в даному випадку ознаки порушення права на свободу та особисту недоторканність? Якими будуть ваші дії, спрямовані на його захист? Розробіть концепцію.
- Г) Ви знаєте, що вашу подругу на час сільськогосподарських робіт батько силоміць відправив до села допомагати бабусі. У неї немає грошей, телефону та інтернету. Дівчина хоче вчитися, натомість живе в селі та займається городом. Повернутися в місто немає можливості. Чи є в даному випадку ознаки порушення права на свободу та особисту недоторканність? Якими будуть ваші дії, спрямовані на її захист? Розробіть концепцію.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поділіть дітей на 4 групи.
2. Роздайте дітям картки із завданням. Можна кожній групі дати окреме завдання або

ж кожній групі видати картки з персональними завданнями.

3. За необхідності надайте додаткові пояснення та запитайте, чи потребують діти додаткових матеріалів чи документів.
4. Діти повинні відповісти на поставлені у завданні питання та розробити план дій захисту.
5. Кожна група обирає одного представника, що презентує план дій захисту класу.
6. Широке обговорення кожного плану.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що було найважчим у роботі?
- ✓ що потрібно було б зробити, щоб запобігти подібним ситуаціям?
- ✓ чи легко було знайти вихід та продумати план дій?
- ✓ чи вони стикалися з подібними ситуаціями у реальному житті?
- ✓ чи зрозумілішим стало право на свободу та особисту недоторканність після виконання вправи?

2. Психологічна гра «Заручники: правила виживання»

Завдання:

- зрозуміти право на свободу та особисту недоторканність;
- відпрацювати навички командної гри;
- краще дізнатися, хто з учнів на що здатен.

Кількість учасників: можна розділити клас на чотири групи по 6–8 осіб.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ 1 пляшка води, пакет прісного печива, пакет будь-чого солоного.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поділіть дітей на 4 групи.
2. Підготуйте 4 парти та приберіть з них усе зайве.
3. Поясніть завдання: діти – заручники терористів і не можуть виходити за межі парти.
4. Діти повинні з'ясувати, хто з них має за що відповідати і хто може зробити це краще, а саме: А) хто відповідає за їжу та воду; Б) хто відповідає за зовнішній зв'язок; В) хто відповідає за перемовини з терористами та психологічну атмосферу всередині групи; Г) хто відповідає за розробку плану порятунку.
5. Кожен з відповідальних має розробити та представити кодекси поведінки. (Наприклад: не варто їсти солоне, мало води; варто спробувати заховати телефон, вимкнути звук, передати смс; з терористами треба поводитися спокійно та впевнено, блокувати істерики, не сваритися тощо).
6. Роздайте дітям воду та їжу.
7. Запитайте у дітей, чи потребують вони додаткової інформації та чи мають запитання.
8. Діти виконують завдання.
9. Кожна група обирає одного представника, який презентує план.
10. Широке обговорення кожного плану.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що було найважчим у роботі?
- ✓ чи легко було знайти вихід та продумати план дій?
- ✓ чи зрозумілішим стало право на свободу та особисту недоторканність після виконання вправи?

3. Написання Закону «Моя інтернет-безпека»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу та особисту недоторканність;
- визначити проблемні питання, пов'язані з правом на свободу та особисту недоторканність в Інтернеті;
- виписати правила безпечної інтернет-поведінки та можливі механізми захисту цього права.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-який закон як приклад документу.
- ✓ перелік базових питань, які повинні бути зазначеними у законі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Роздайте групам текст закону та перелік базових питань.
3. Поясніть дітям, що потрібно скласти закон «Моя Інтернет-безпека». Слід визначитися з розділами закону, наповненням, поняттями. Зокрема, потрібно обговорити та виписати такі питання: з ким ми можемо спілкуватися, що можемо писати (наприклад, на «Однокласниках», у «Твіттері», «В контакті»); що ми не маємо права робити (наклеп, зневажливі висловлювання, образи, давати телефони та адреси інших людей, номери платіжних карток батьків, купувати товари без дозволу); як ми можемо бути покарані за небезпечну поведінку в мережі Інтернет?
4. Після завершення роботи, попросіть групи представити складений закон. Група може обрати доповідача для презентації та захисту закону. Кожен з учасників групи має право доповнювати презентацію, висловлювати власну думку. Кожен член іншої групи може ставити будь-які запитання.
5. Наступним кроком може бути складання єдиного / уніфікованого закону на базі запропонованих групами варіантів.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що залишилося не прописаним та негарантованим?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

4. Задача

- А)** У магазині до учня підійшов співробітник соціологічної компанії та запропонував заповнити анкету для отримання знижок на товари побуту. В анкеті, зокрема, були питання стосовно координат зв'язку учня (адреса, телефони, електронні адреси, веб-сторінки), режим пересування (коли на навчанні, коли вдома), прізвище, ім'я та по-батькові учня та його батьків; банк, де обслуговується учень або батьки, середній дохід родини.

Питання: Чи вбачаєте ви у цій ситуації порушення права на свободу і особисту безпеку? Чи легітимні дії співробітника соціологічної компанії? Як потрібно реагувати на подібні пропозиції?

- Б)** Інтернет-провайдер передав дані учня Центру обслуговування комп'ютерів. Відтепер учню постійно надходять агітаційні смс-повідомлення, листи електронною та звичайною поштою, де його запрошують брати участь в різних рекламних та акційних заходах, пропозиції поміняти комп'ютер тощо.

Питання: Чи вбачаєте ви у цій ситуації порушення права на свободу і особисту безпеку? Чи легітимні дії Інтернет-провайдера? Як потрібно реагувати на подібні ситуації?

Завдання:

- розібратися з сутністю права на свободу та особисту недоторканність на конкретних прикладах;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати власну думку.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 15–20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

5. Родинна рада

Ситуація перша. Учні 14 років, разом з матір'ю він планує поїхати на відпочинок до Туреччини. Батько та мати розлучені. Відповідно до правил учня не можуть випустити закордон без нотаріально засвідченого дозволу батька. Батько свій дозвіл не надає, мотивуючи це тим, що мати вирушає шукати собі нового чоловіка, і син буде свідком розгубленого життя матері. Крім того, Туреччина потерпає від землетрусів, то ж, на погляд батька, вирушати туди небезпечно. На думку матері, батько просто негідно користується своїм правом та неправильно тлумачить батьківський обов'язок. Учень вважає, що батько обмежує його права.

Ситуація друга. Учні 15 років, він виграв грант – участь у літній мовній школі у Великобританії. Батько та мати учня розлучені. Незважаючи на аргументи учня, батько та матір відмовляються надати дозвіл на виїзд учня закордон. Матір аргументує це тим, що учень не досить самостійний, погано, на її погляд, знає мову, і втрапить у неприємності. Батько каже, що відпустив би учня вчити математику або фізику, а витратити час на іноземну мову він вважає марним. Учень вважає, що батько та матір обмежують його права.

Завдання:

- інакше подивитися на право на свободу і особисту недоторканність, на особисте життя;
- навчитися аналітично мислити та відстоювати власну позицію.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ вписані на папері або на дошці ситуації, інші допоміжні матеріали.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на кілька груп по 3 особи.
2. Роздайте групам ситуативні приклади.
3. Поясніть дітям завдання – визначити, які права кожного з учасників були порушені та в який спосіб, а які – ні. Хто виступає основним порушником прав.
4. Учні повинні працювати над вирішенням родинної проблеми індивідуально, а також разом. Один учень представляє та відстоює інтереси батька, другий – матері, третій – самого учня.
5. Після завершення завдання, представник групи презентує результати обговорення та можливого (або неможливого) спільного вирішення проблеми.
6. Ви можете виступити у ролі судді, або дозволити суддівство іншим групам.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ які порушені права були визначені одностайно, а щодо яких залишилися сумніви?
- ✓ що було найскладнішим під час виконання вправи?

3.5. Право на особисте життя

3.5.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на особисте життя

Право на особисте життя почало свій розвиток в епоху Просвітництва, коли суспільством активно обговорювались такі природні права людини, як право на життя та право на свободу. Перше наукове пояснення права на особисте життя, як «право кожної людини побути наодинці»²⁰ було зафіксоване у XIX сторіччі.

Розвиток права на особисте життя нерозривно пов'язаний з виникненням та поширенням журналістики, телебачення та інформаційних технологій. Журналісти та фотографи були першими, хто на початку XX сторіччя почав активно слідкувати за життям публічних діячів, а інколи навіть втручатися у справи звичайних громадян. Крім того, з поширенням телефонного зв'язку та винайденням різних методів слідування (приховані аудіо- та відеокамери), розпочалась ера втручання в особисте життя за допомогою технічних засобів. Недарма існує так багато вигаданих і правдивих історій та художніх фільмів, де за людьми слідкують, прослуховують телефони, знімають прихованими відеокамерами. Усе це свідчить про те, що тема втручання в особисте життя є дуже актуальною в сучасному світі.

На сьогоднішній день, право на особисте життя гарантується кожному:

- *Загальною декларацією прав і свобод людини (1948);*
- *Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1966);*
- *Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950);*
- *Конвенцією про права дитини (1989).*

Крім того, багатьма країнами світу, у тому числі Україною, а також різними міжнародними організаціями в останні десятиріччя активно розробляється та впроваджується законодавство щодо захисту *персональних (особистих) даних*. **Персональні дані** – це будь-яка інформація, що стосується конкретної людини, наприклад, ім'я, паспортні дані, місце проживання, номери телефонів, банківських рахунків та багато іншого. Це питання є надзвичайно актуальним з огляду на існування безлічі баз даних людей в органах влади, приватних баз в Інтернеті, у мобільних операторів тощо.

Конституція України (стаття 32) гарантує:

«Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

²⁰ Samuel Warren and Louis Brandeis, The Right to Privacy, 4 Harvard L.R. 193 (1890): http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html

3.5.2. Опис змісту права на особисте життя, понятійний апарат

Право на особисте життя – це право людини самій обирати свою поведінку у сім'ї, визначати, яким має бути її побут, особисті та інтимні стосунки. До того ж, людина сама повинна визначати, з ким вона хоче ділитися подробицями свого особистого життя або кому вона дозволяє розповідати про нього.

Кожна людина має право не розголошувати відомості про своє особисте життя. Зокрема, це право розкривається крізь призму таких понять як:

- лікарська таємниця,
- таємниця листування,
- таємниця телефонних розмов,
- адвокатська таємниця.

Розголошення такої інформації можливе лише у виняткових випадках як, наприклад, захист національної безпеки, або участь особи у злочині – тоді суд повинен прийняти відповідне рішення. Наприклад, якщо є підозра, що певна особа вчинила злочин, то суд може винести рішення про надання телефонною компанією роздруківки телефонних розмов цієї особи, якщо це зможе допомогти у розкритті злочину.

Цікавим та надзвичайно важливим є розуміння самою людиною, і тим паче дитиною, де є її особисте, а де суспільне. Дуже часто дитині важко зрозуміти, що будь-яка інформація про її батьків, наприклад, стан їхнього здоров'я, стосунки між батьком та мамою, розмір зарплатні, номери кредитних карток, є їхнім особистим життям, про яке не можна розповідати без дозволу. І навпаки – батькам та вчителям завжди вважається, що все особисте, яке належить дитині (особистий щоденник, повідомлення у телефоні, самостійно зароблені кишенькові гроші), належить і їм також, і вони мають право про це знати.

З метою захисту права на особисте життя, більшість правозахисних організацій виступають за заборону відкритого доступу до шкільних журналів, медичних карток та іншої особистої інформації про дитину. Крім того, актуальним є засудження проведення колективних медичних оглядів, існування відкритих вбиралень у школах. Усе це є певним втручанням в особисте життя дитини. Однак, важливо поєднати можливість дитини самій обирати, що є її особистим життям і, що вона не хоче розголошувати, та при цьому забезпечити дитині безпеку, належний розвиток та піклування з боку батьків та вчителів.

3.5.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на особисте життя

Право на особисте життя охороняється Конституцією України, Кримінальним, Цивільним та Сімейним Кодексами України.

Стаття 182 Кримінального Кодексу встановлює відповідальність за незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації публічно. Залежно від ступеню тяжкості, відповідальність може бути у вигляді штрафу, виправних робіт, арешту або обмеження волі до трьох років.

Сімейний кодекс також не допускає втручання у сімейне життя (стаття 7) та гарантує таємницю усиновлення (ст. 226–228). Якщо вчитель, сусіди, будь-яка інша людина буде

поширювати чутки, листи або будь-яку іншу інформацію стосовно того, що дитина є нерідною, усиновленою (удочереною) є підстави розпочинати цивільний процес. Це питання стосується тільки дитини та її родини.

Право на особисте життя та його таємницю гарантується статтею 301 Цивільного Кодексу України. Крім того, гарантується право на особисті папери – документи, фотографії, щоденники (ст. 303 ЦК), на таємницю кореспонденції (ст. 306), захист особи при проведенні фото-, кіно- та телезйомок (ст. 307). Якщо дитину без її бажання будуть знімати на мобільний телефон, викладати без її згоди знімки в Інтернеті, вивішувати світлини або приватну інформацію на дошках оголошення й таке інше – безперечно, учень має право розпочати цивільний процес та відстояти своє право на особисте життя.

Якщо будь-яка людина буде від імені учня вести блог в Інтернеті, писати коментарі, викладатиме приватні дані (номер школи, класу, мобільного телефону, місце роботи батьків тощо) – це також є підставою для цивільного позову.

Крім того, як і при порушенні інших немайнових прав, у разі порушення права на особисте життя, кожен має право на відшкодування моральної шкоди відповідно до статей 23 та 280 Кодексу.

3.5.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Намалюй свій світ»

Завдання:

- поглибити знання про право на особисте життя;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ олівці, картки з намальованими поряд клітинками (Наприклад, 10х10 см клітинка, квадрат 20х20 розкреслюється вертикально і горизонтально, щоб отримати 4 клітинки).

Інструкції / поради ведучому:

1. Попросіть дітей намалювати в кожній клітинці людей або предмети, які дитина вважає рідними або своїми.
2. Обговоріть з дітьми ті предмети чи людей, яких вони намалювали.
3. Після цього поясніть – те, що намальоване у клітинках і є особистим життям кожного. Тому, ми обводимо весь квадрат по контуру і домальовуємо дах зверху – це наш дім, наше особисте життя, яке потрібно захищати і оберігати.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чому вони намалювали саме такі речі або саме таких людей?
- ✓ чи доводилось їм захищати своє особисте життя і як вони це робили?

2. Вправа «Знайди зайву картинку»

Завдання:

- поглибити знання про право на особисте життя;
- утвердити засудження дітьми будь-яких проявів втручання в особисте життя.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 10 хвилин.

Матеріали:

картинки:

- ✓ підглядання у щілину дверей;
- ✓ читання іншою людиною особистого щоденника;
- ✓ читання іншим повідомлень у телефоні;
- ✓ учень сам розповідає друзям про свій відпочинок на морі, скільки кишенькових грошей він витратив (не є втручанням).

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям про те, наскільки важливо поважати особисте життя інших людей та, що не можна у нього втручатись без дозволу.
2. Запропонуйте обрати одну картинку, де немає втручання в особисте життя, і пояснити чому.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, що не можна чіпати особисті речі інших та, якщо хтось втручається у їх власне особисте життя – потрібно ввічливо висловлювати незадоволення цим?

3. Вправа «Кривенька качечка»

Завдання:

- поглибити знання про право на особисте життя;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст казки «Кривенька качечка». Можна використати аудіоверсію казки або мультфільм;
- ✓ картинки із зображенням як баба та дід підглядають за Качечкою, викрадають її пір'я.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми коротко пригадайте основний зміст казки, наголосіть на тому, що баба та дід не мали права втручатися в особисте життя Качечки, що перетворювалась на дівчину і, через що вона пішла від них.
2. Запропонуйте дітям обрати кожному роль Кривенької качечки, баби і діда.
3. Запропонуйте найактивнішому учню роль Правника або візьміть роль Правника на себе.
4. Після цього запропонуйте дітям створити разом нову казку про Кривеньку качечку. Правник приходить до діда і баби і пояснює, що не можна підглядати за Качечкою, що вона має право на особисті секрети, і переконує їх не втручатися в її особисте життя. Казка закінчується тим, що Качечка сама перетворюється на дівчину і залишається жити з ними із вдячністю, що вони поважали її особисте життя.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі казкових персонажів?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен повинен поважати життя інших, що втручання у життя інших без дозволу може призвести до негативних наслідків?

4. Гра «Мій простір»

Завдання:

- показати, наскільки неприємно відчути на собі втручання у власний особистий простір (діти будуть уважніше контролювати свою поведінку);
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ спортивний обруч (хулахуп).

Інструкції / поради ведучому:

1. З числа дітей оберіть 2–3 бажаних захищати свій простір та роздайте їм обручі.
2. Запропонуйте розіграти ситуацію: діти, що захищаються, повинні встати до середини обруча та стоячи тримати його руками. Потрібно зробити так, щоб ніхто не проліз в обруч або не відібрав його. Інші діти намагаються зробити саме те, від чого захищаються їхні друзі.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ як почувалися заручники, коли зазіхали на їхній особистий простір?
- ✓ як почувалися інші діти, коли їм доводилось «нападати» на своїх друзів?

5. Рольова гра «Батьки і діти»²¹

Завдання:

- показати, наскільки неприємно відчувати на собі втручання у свій особистий простір та, як можна від цього захиститися;
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-які за потреби.

Інструкції / поради ведучому:

1. Запропонуйте комусь із дітей обрати роль батька та сина (мами і доньки).
2. Запропонуйте розіграти таку ситуацію: батько знайшов особистий щоденник сина, прочитав його, а потім ще почав сварити сина за надто вільні погляди. Син протестує, звинувачує батька, що той не мав права втручатися у його життя. Батько відповідає, що до 18 років він має повне право втручатися, зобов'язаний знати, що відбувається з його дитиною і, повинен знати все, що він пише та думає.
3. Можна використати ще кілька ситуацій: наприклад, дитині хтось написав листа, а батьки прочитали раніше за отримувача; дитина (10–12 років) лишила відкритою свою сторінку «В контакті»; дитина зробила схованку десь у дворі і одного разу побачила, що її віднайшов батько/мати/бабуся/старший брат.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ хто був правим у цій ситуації, а хто ні і чому? Які можуть бути наслідки?
- ✓ що відчував хлопчик/дівчинка, коли зрозумів, що його секрет було розкрито?
- ✓ який може бути вихід із ситуації?

²¹ Права человека в современном мире (пособие для учителей и студентов). – Донецк, 1995, с. 200

3.5.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Розробка Закону «Про мій особистий простір»

Завдання:

- поглибити знання щодо права на особисте життя;
- окреслити свій особистий простір;
- виписати можливі механізми захисту.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-який закон як приклад документу;
- ✓ перелік базових питань, які повинні бути зазначеними в законі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Роздайте групам текст закону та перелік базових питань.
3. Поясніть дітям завдання – потрібно скласти закон «Про мій особистий простір». Щонайменше мають бути розписані такі розділи: поняття «Мій простір», що до нього входить; що не є моїм простором і, яка інформація про мене може бути відома всім; хто не може втручатись або зазіхати на моє особисте життя, яка відповідальність або покарання за порушення такого права та, якою може бути моя відповідальність за порушення простору іншої особи.
4. Після завершення роботи, попросіть групи представити складений закон. Група може обрати доповідача для презентації та захисту закону. Кожен з учасників групи має право доповнювати презентацію, висловлювати свою думку. Кожен член іншої групи може ставити будь-які питання.
5. Після цього оголошується громадське обговорення всіх проектів законів.
6. Групи мають врахувати чи аргументовано відхилити подані зауваження.
7. Наприкінці, клас голосує за кожний проект закону. Закон вважається прийнятим, якщо за нього проголосують 2/3 учнів.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи були складні та двозначні питання?
- ✓ що залишилося не прописаним та негарантованим?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

2. Задача

Тетяна написала листа із зізнанням у коханні до Євгена. Наступного дня зміст листа став відомим абсолютно всьому оточенню дівчини і хлопця. Лист жваво обговорювався.

Питання:

- 1) На ваш погляд, які права Тетяни та Євгена в даному випадку порушені?
- 2) Чи має значення в сенсі порушення прав Тетяни, якщо:
 - зміст листа оприлюднив адресат листа – Євген;
 - зміст листа було оприлюднено третьою особою.
- 3) Що ви відчули, коли збагнули, що листа було оприлюднено?

Завдання:

- розібратися з правом на особисте життя на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 15 – 20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Кожному роздайте ролі – Євгена, Тетяни та людини, яка дізналася про зміст листа.
3. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
4. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
5. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

3. Гра «Що, де, коли?»

ЗАДАЧІ:

- А) Учениця виграла перше місце на міській олімпіаді, про що публічно проголосив директор на загальних урочистих зборах. Учениця обурилася і назвала це повідомлення втручанням у її особисте життя. Чи було порушення права? Роз'ясніть ситуацію, хто був правим, а хто – ні, чому, а також як слід було вчинити?
- Б) Мати учня прочитала повідомлення сина «В контакті» та на різних інформаційних форумах і збагнула, що він є членом секти готів. Після цього, мати учня попередила про захоплення сина його класного керівника та його дівчину, а також встановила комендантський час повернення учня з вулиці. Учень в усіх діях матері вгледів порушення його права на особисте життя. Чи було порушення права? Роз'ясніть ситуацію, хто був правим, а хто – ні, чому, а також як слід було вчинити?
- В) Під час уроку в учня постійно дзвонив мобільний телефон і він відповідав на смс. Прохання вчителя вимкнути телефон учень проігнорував. Тоді вчитель забрав телефон і не віддавав до кінця уроку. На прохання учня повернути телефон, вчитель відповів, що поверне його тільки батькам учня. Чи було порушення права? Роз'ясніть ситуацію, хто був правим, а хто – ні, чому, а також як слід було вчинити?
- Г) Під час уроку новий вчитель роздав усьому класу анкети. Учням потрібно було відповісти на такі питання:
- Скільки заробляють ваші батьки і як часто ви відпочиваєте закордоном?
 - Чи почали ви вести статеве життя?
 - Яке ваше хобі?
 - Які ваші релігійні переконання та національність?
 - Яка ваша сексуальна орієнтація?

Чи було порушення права? Чи було порушення кількох прав, якщо так – яких? Роз'ясніть ситуацію. Чи є порушенням права на особисте життя, якщо вчитель зауважить, що анкети можна заповнювати за бажанням, а не обов'язково?

Завдання:

- поглибити знання про право на особисте життя;
- розвинути вміння швидко думати, реагувати та відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ завдання;
- ✓ кольорові картки;
- ✓ папір, ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Сформууйте дві чи три команди (залежно від кількості учнів).
2. Учні повинні обрати капітанів. У капітана має бути кольорова картка.
3. По черзі ставте перед групами зазначені у завданні питання та змодельовані ситуації.
4. На прийняття рішення дітям виділяється до 10 хвилин.
5. Команди обговорюють питання, знаходять рішення.
6. Капітан тієї команди, яка думає, що рішення знайдене, підіймає картку.
7. Капітан чи інший член команди надає відповідь. Інші команди та ведучий/вчитель мають право заперечувати та ставити додаткові запитання.
8. Команда, яка першою знайшла правильну відповідь – отримує один бал.
9. Команда, яка отримала найбільшу кількість балів і є переможцем.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?
- ✓ яка команда була кращою, на їхню думку, та чому?

4. Гра «Віднайди журналіста-втручальника»

Завдання:

- поглибити знання про право на особисте життя, знайти порушення цього права на прикладах щоденної преси;
- навчитися аналітично мислити, працювати з інформацією, вільно дискутувати на задану тему, розвинути вміння висловлювати та відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ будь-які щоденні газети: «Факти», «Сьогодні», «Комсомольська правда», «Україна молода», місцеві газети тощо.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на 3 групи.
2. Роздайте групам газети.
3. Поясніть дітям завдання – знайти в газетах статті, що, на їхній погляд, порушують право людини на особисте життя.
4. Підготуйте листа журналісту, відповідальному за матеріал, про порушення права на особисте життя з вимогою вибачитися та надрукувати спростування.
5. Після завершення завдання, представник групи презентує результати пошуку журналіста – втручальника.
6. Широке обговорення кожної статті, де учні знайшли порушення права на особисте життя.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи багато статей із порушенням права на особисте життя були знайдені в газетах?
- ✓ як можна боротися з таким явищем?
- ✓ чи допоміг пошук журналіста – втручальника краще засвоїти та розкрити сутність права на особисте життя?

5. «Кіноклуб»

Завдання:

- поглибити знання про право на особисте життя;
- відчути межі розіграшу або професійної діяльності, котрі зачіпають право на особисте життя;
- навчитися вільно дискутувати на задану тему, розвинути вміння висловлювати та відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: весь клас.

Час: урок.

Матеріали:

- ✓ уривки молодіжних комедій:
«Метод зйому Хітча» (головна героїня друкує статтю, де «розкриває» Хітча та втручається в життя клієнта Хітча та його нареченої); «Війна наречених» (героїня Хадсон підсовує відеозйомку доволі вільної поведінки героїні Хетеуей до публічного перегляду на її весіллі).²²

Інструкції / поради ведучому:

1. Спільно перегляньте уривки стрічок.
2. Розпочніть дискусію. Чи вбачають учні порушення права на особисте життя у переглянутих уривках? Якщо так – де саме і в який спосіб, якщо ні – чому?
3. Як мали б вести себе герої переглянутих уривків, щоб право на особисте життя було захищене і дотримувалося іншими героями?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи допоміг перегляд уривків стрічок краще засвоїти та розкрити сутність права на особисте життя?

²² http://kino-teatr.ua/uk/main/film/film_id/4748.phtml, http://kino-teatr.ua/uk/main/film/film_id/2466.phtml

3.6. Право на власність

3.6.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на власність

Право на власність, поряд з правом на життя та правом на рівне ставлення, присутнє у більшості казок та міфів. Будь-яка казка чи твір, де йдеться про здобуття, обмін, крадіжку, подарунок, розподіл, спадок, придбання, знахідку майна стосується права на власність. Якщо пригадати героя роману А.Дюма Графа Монте-Кристо, то весь його мстивий життєвий шлях базується на праві власності, котре він набув згідно із заповітом Абата Фарія, та жевріє завдяки цьому праву. Бабка та Дід, завдяки Курці Рябі, котра перебувала у їхній власності та знесла золоте яєчко, стають заможними людьми. Усі бажання Алладіна, котрий стає власником Чарівної Лампи та керує всіма діями Джина миттєво виконуються, як і всі бажання Стариганя, що зрибалив Золоту Рибку.

Перші паростки власності з'явилися ще у доісторичні часи, як тільки чоловіки почали полювати, а також розводити скот. Цікаво, що ще тоді були відібрані, як мінімум, десять різновидів свійських тварин, що й досі годують людство (кози, коні, корови, барани тощо). Потім з'явилося землевласництво.

Вавілонський кодекс Хаммурапі (XVIII в. до н.е.) регулює всі можливі правочини з землею та речами, притаманні тому часу. Право на власність міститься в так званих архаїчних «Законах XII Таблиць».

На час видання «Законів XII таблиць» існувало найбільш розвинене право власності, *mancipium*. Його предмети (*res mancipi*) були предметами цивільного обороту. Це – нерухома власність (сервітути), і рухома – раби і робоча худоба. З іншого боку, існувала власність, менш розвинена і без власної назви. Її предметом служили всі інші речі (*res nec mancipi*). Отже, власність тоді поділялася на **манціпаційну та неманціпаційну**, але перша потім розширилася та зміцнилася за рахунок поглинання другої.

У Древньому Римі поважалось право приватної власності *dominium proprietatis*, але з'являється і право державної власності на землю – у випадках необхідності проведення земельних реформ. Римське право власності мало всі сучасні необхідні реквізити. Саме з Риму вийшла власнісна Трійця актуальна й на сьогодні: **Володіння. Користування. Розпорядження.**

У цивільному кодексі Франції, котрий ще зветься Кодексом Наполеона (18 сторіччя) право власності трактувалось як *«найабсолютніше право користування та розпорядження речами з тим лише обмеженням, що встановлено законом або регламентом»*.

Найстародавнішою пам'яткою древньоруського права є «Руська правда», чимало положень якої мають безсумнівну схожість з положеннями римського приватного права у його візантійській інтерпретації. Це свідчить про перехід окремих законів з візантійського (грецького) законодавства. Більш помітним та широким був вплив римського приватного права у законодавстві пізніших часів. Насамперед, це стосується Литовських статутів, які замінили «Руську правду». Ще більше вплив римського права позначився на Статуті 1588 року, в якому детально врегульовано приватну власність на землю і значна увага приділена договірному праву.

Після жовтневого перевороту в Росії 1917 року всі правові рішення визначалися радянською доктриною. Перші роки радянської влади характеризуються руйнуванням

існуючої системи майнових відносин та регулюючої їх системи права, відмовою від приватної власності. На пряме перенесення та застосування римського приватного права було накладено, за словами В.І.Леніна, табу. Зокрема, він наголошував, що нова влада не визнає нічого приватного, що все у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним.

З проголошенням незалежності України постало питання про формування власної національної правової системи, яка має ґрунтуватися на принципово нових засадах. Так, у Конституції України, 1996 року, гарантовано:

«Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.... Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (стаття 41 Конституції).

У розвиток Конституції ухвалено кілька десятків тематичних законів та відповідні Кодекси.

3.6.2. Опис змісту права на власність, понятійний апарат

Досконалим розкриттям змісту права власності є, власне, згадана Римська формула – *володіти, користуватися, розпоряджатися*. Цивільний Кодекс України зазначає, що право власності здійснюється особою стосовно речі відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Тобто, кожен може володіти, користуватися та розпоряджатися майном, що належить йому, на свій розсуд. Єдиним обмеженням є те, що «володіння-користування-розпорядження» не має порушувати права та інтереси інших осіб.

Володіти означає бути господарем речі, мати її (наприклад, портфель, шкарпетки, фарби, диски, комп'ютерні ігри) і впливати на цю річ (псувати, фарбувати в інший колір, складати підручники тощо).

Користуватися означає видобувати корисні (споживчі) властивості речі (наприклад, грати на комп'ютері, а не тільки його вмикати; робити з борошна пиріжки та їсти їх, ночувати у наметі тощо).

Розпоряджатися означає визначати та впливати на подальшу долю речі (продати, подарувати, обміняти, позичити тощо). Стосовно можливості розпоряджатися майном, то є певні вікові обмеження, встановлені для неповнолітніх, про що йтиметься далі.

Право власності може бути кількох видів. Так, зокрема є **публічна** власність та **приватна**. Публічна власність має свої підвиди:

- **власність народу України** (наприклад, природні та морські ресурси, атмосферне повітря. У цьому контексті можна пригадати фантастичний роман Олександра Беляєва «Продавець повітря». В умовах сучасної України – продавати повітря трактувалося б як порушення конституційного права);
- **державна власність** (наприклад, стадіон державного значення, рибогосподарство, державна установа, полігон);
- **комунальна власність** (наприклад, дороги міста);
- **власність автономної республіки Крим** (наприклад, системи зв'язку та інформації Криму).

Приватна власність буває *індивідуальною* та *спільною*. Прикладом спільної власності є квартира, що належить подружжю, або один комп'ютер, котрий батьки подарували двом дітям. Власність також буває *матеріальною* та *інтелектуальною*. Прикладом матеріальної власності можуть бути гроші, будинок, комп'ютер, мотоцикл тощо. Прикладом інтелектуальної – зроблений вами винахід; написана книга, пісня, п'єса, музика; намальована картина; розроблений бізнес-план.

Підстав набуття права власності дуже багато, серед основних можна виділити такі:

- створення нової речі (виробництво); це стосується і винаходів, і створення нематеріальних речей (музики, літератури, мистецтва тощо);
- знахідка безхазяйної речі, тварини або скарбу;
- приватизація державного чи комунального майна;
- спадок;
- дарування;
- надбання речі на підставі договору;
- привласнення плодів праці та доходів;
- крадіжка.

Як можна побачити з переліку, підстави набуття права власності можуть бути законні і не законні.

Малолітні особи (віком до 14 років) та неповнолітні особи (віком від 14 до 18 років) можуть бути власниками майна. Втім, частину правомочностей власника (обов'язки з утримання майна, укладання різноманітних правочинів з майном) за малолітніх осіб в їхніх інтересах здійснюють їхні батьки (опікуни). Неповнолітні вчиняють правочини самостійно, однак із обов'язковою згодою батьків (піклувальників). Розпорядитися належним транспортом, нерухомим майном або грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на ім'я підлітка, неповнолітній може лише за *нотаріально посвідченою письмовою згодою батьків* або дозволом органу опіки та піклування.

3.6.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на власність

Навіть у Біблії, Корані та заповідях Будди говориться про те, що красти не варто, бо за ці дії доведеться нести відповідальність у цьому житті, після нього та в іншому житті. Одна із заповідей Біблії промовляє: «Не вкради» (Ісход 20:15). У Корані Аллах, звертаючись до благочестивців, каже: «І не будуть красти». Буддизм відносить тезу «не кради, а віддаляйся від жадібності, жертвуючи речі тим, хто конче має потребу в них» до трьох заповідей для тіла.

Говорячи про юридичну відповідальність за порушення права власності, то краще зосередитися на двох її видах: **кримінальній та цивільній**.

Варто зазначити, що мінімальний вік, з якого може настати кримінальна відповідальність становить згідно з Кримінальним Кодексом України 14 років. Неповнолітніми є особи – від 14 до 18 років включно. Розділом IV Кримінального кодексу України визначаються злочини проти власності. Незважаючи на те, що скоєння злочину неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує відповідальність, однак кримінальну відповідальність все одно доведеться

нести за крадіжку, розбій, грабіж, вимагання, незаконне заволодіння транспортним засобом; умисне знищення чи пошкодження державного, колективного майна чи індивідуального майна громадян, що спричинили тяжкі наслідки.

Зупинимося на деяких злочинах. Наприклад, крадіжка (стаття 185 ККУ) – мінімальне покарання – 3 місяці позбавлення волі; максимальне – 10 років. Розбій (стаття 187 ККУ) – мінімальне покарання – 3 роки позбавлення волі. Вимагання (стаття 189 ККУ) – мінімальне покарання – обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк. Незаконне заволодіння транспортним засобом (стаття 289 ККУ) карається штрафом від однієї тисячі до однієї тисячі двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк.

Варто сказати, що завдяки особливості статусу неповнолітнього в кримінальному праві, кримінальну відповідальність можуть замінити на адміністративні покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, але так буває далеко не завжди. Слід враховувати, що, якщо учню 15 років і він має майно або заробіток – на нього буде покладено обов'язок повного відшкодування заподіяних збитків. Якщо учню менше 15 років та майна у нього немає, ця «приємна місія» влізе до кишень батьків (опікунів, піклувальників).

Цивільну відповідальність у цьому випадку можна сміливо ототожнювати з майновою, тобто за нанесену шкоду учню доведеться відповідати власним майном (стаття 33 Цивільного Кодексу України). Отже:

- неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону (*наприклад, навчання на мовних курсах та ухилення від сплати домовленої суми*);
- неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник (*наприклад, сплата за пошкодження орендованого велосипеда*);
- у недоговірних зобов'язаннях неповнолітній відповідає за завдану ним шкоду на загальних підставах, а за відсутності або недостатності у нього майна, достатнього для відшкодування, додаткова відповідальність покладається на законних представників, у тому числі на заклад, який за законом виконує щодо нього функції піклувальника (*наприклад, розбиття вікна у школі чи пошкодження майна іншої особи*).

Законодавство передбачає можливість перенести цивільну відповідальність на шкільного вчителя, якщо учень зможе довести, що все це відбувалося в шкільні години фактично під його наглядом та потуранням.

3.6.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Три поросятка»

Завдання:

- поглибити знання про право на власність та його захист;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст казки «Три поросятка» або ж можна використати аудіоверсію казки чи переглянути мультфільм. Також можна використати казку «Про Лисичку та Зайчика»;
- ✓ картинки із зображенням того, як поросятка будують будиночки, як вовк руйнує їхні будинки та інші малюнки залежно від обраної казки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми коротко пригадайте основний зміст казки, наголосіть на тому, що вовк не мав права руйнувати будинки поросятка та посягати на їхнє життя.
2. Запропонуйте дітям обрати кожному роль одного з поросятка та вовка.
3. Запропонуйте найактивнішому учню роль Правника або візьміть цю роль на себе.
4. Після цього запропонуйте дітям створити разом нову казку про трьох поросятка. Коли вовк намагатиметься зруйнувати кожен з будинків, з'являється Правник та пояснює поросяткам, як потрібно захищати свій будинок, а вовку – чому він не має права посягати на власність поросятка. Казка закінчується тим, що всі будинки залишаються цілими, а вовк розуміє, що він не має права на чужу власність, та за допомогою поросятка та Правника будує собі окремий будинок.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі казкових персонажів?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має поважати власність іншого та не має права на неї зазіхати?

2. Вправа «Моє, твоє, наше»

Завдання:

- поглибити знання про право на власність та про різницю між особистою та спільною власністю;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ 3 комплекти карток із предметами:
- «Моє» та «Твоє»: мобільний телефон, зубна щітка, портфель, яблуко, щоденник.
- «Наше»: бібліотечна книжка, парта, клумба з квітами, тролейбус, багатоквартирний будинок.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми обговоріть, які речі можуть бути особистими, а які мають належати всім спільно. Також обговоріть, як важливо ділитися з друзями тим, що у вас уже є.
2. Розбийте дітей на 3 команди.
3. Запропонуйте дітям розподілити картинки на групи: «Моє», «Твоє» та «Наше». «Моє»: мобільний телефон, зубна щітка, портфель, яблуко, щоденник. «Твоє»: те саме, що «Моє», але, якщо така картка витягується вперше, то це «Моє», а якщо вдруге – «Твоє» (потрібно вміти ділитися). «Наше»: бібліотечна книжка, парта, клумба з квітами, тролейбус, багатоквартирний будинок.
4. Обговоріть, у кого в кожній з груп опинились, які картинки і чому.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи зрозуміли вони різницю між речами, які належать кожному з нас окремо і, які є спільною власністю?

3. Гра «Збираємось на дитячий майданчик»

Завдання:

- поглибити знання про право на власність;
- засвоїти поняття поваги до спільної власності.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ м'яч або невелика м'яка іграшка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нехай діти стануть у коло, а Ви станьте до середини кола.
2. Поясніть дітям, що вони мають кидати м'яч будь-кому з інших дітей, якщо вчитель говорить про те, що не можна робити на дитячому майданчику. Якщо йдеться про те, що вважається нормальним та прийнятним – дитина продовжує тримати м'яч у руках. Задавайте питання тому, у кого в руках м'яч.
3. Приклади питань:
 - Чи можна ламати гойдалки, каруселі, лавиці?
 - Чи потрібно чекати своєї черги, щоб скотитися з гірки?
 - Чи можна без дозволу брати чужі іграшки?
 - Чи можна давати іншим покататися на самокаті або велосипеді?
 - Чи можна викидати сміття просто на дорогу на вулиці, а не в смітник?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ яке покарання (невелике або жартівливе) вони б придумали за негідну поведінку на дитячому майданчику?

4. Рольова гра «Суд»

Завдання:

- поглибити знання про право на власність, а саме – на інтелектуальну власність;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ докази: два однакові твори, один дійсно написаний учнем, інший – списаний.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям таку історію: один учень написав твір, але з граматичними помилками і отримав за нього оцінку 10, інший – повністю його списав, але виправив помилки і отримав 12.
2. Запропонуйте дітям обрати ролі учнів, їх адвокатів (по 3–5 учнів для кожного). Решта дітей – присяжні.
3. Візьміть на себе роль судді.
4. Запропонуйте інсценувати судовий процес. Адвокати кожної зі сторін висловлюють свої аргументи: перший учень сам написав твір і це його власність. Другий учень списав, однак зробив свій внесок – виправив помилки – і, тому також заслуговує на гарну оцінку.
5. Спробуйте разом з дітьми вирішити, яке має бути покарання для учня, що списав та, чи потрібно щось відшкодувати першому учневі.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі учасників судового процесу?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має поважати власність іншого, в тому числі інтелектуальну – твори, вірші тощо. Якщо вони не вважають власність інших, то він/ вона можуть бути покарані за це.

3.6.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Вправа «Символ права власності»

Завдання:

- поглибити знання про право на власність;
- розвинути фантазію та логічне мислення.

Кількість учасників: можна розділити клас на три групи по 10 осіб.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ картинки із зображеннями равлика, кенгуру, риби-прилипали, рака-відлюдника.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поясніть дітям завдання – обрати із запропонованих зображень символ права власності.
2. Роздайте групам картинки із зображенням равлика, кенгуру, риби-прилипали, рака-відлюдника.
3. Діти мають обговорити кожний символ, виявити, чому той чи інший запропонований образ може чи не може бути обраним таким символом. Нехай підготують промову на захист обраного символу або самостійно розроблять символ права власності.
4. Після завершення обговорення, попросіть кожну групу обрати одну людину, яка б представила результати обговорення іншій групі.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було визначитися із символом права на власність?
- ✓ за якими критеріями діти обрали цей символ та відхилили інший?
- ✓ що частіше згадувалося під час обговорення?

2. Задача

Учень написав сценарій шкільного свята, котрий колективом учнів, вчителів і батьків був визнаний найкращим. Однак, під час постановки вистави було оголошено, що ідея та виконання сценарію належать класному керівникові цього учня. Крім того, сценарій, після закінчення учнем школи, використовувався щорічно навіть без згадки його прізвища.

Питання:

Чи було порушено право учня? Якщо так – яке і в який спосіб воно було порушено? Що варто було б зробити, щоб уникнути цих порушень?

Завдання:

- розібратися з сутністю права на власність на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свої погляди.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 20 – 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

3. Вправа «Авторський договір»

Завдання:

- поглибити знання про авторське право як складову права на власність;
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ типовий авторський договір;
- ✓ картки з варіантами творчої діяльності – «шкільна п'єса», «сценарій шкільного свята», «гімн школи», «історія створення школи» тощо.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи. Кожна група має визначитися з капітаном.
2. Капітани мають витягнути варіант творчої діяльності із запропонованих або ж обрати творчу діяльність вільно за згодою.
3. Роздайте групам текст типового авторського договору.
4. Поясніть дітям завдання – необхідно скласти авторський договір, маючи на увазі роздані зразки, щоб захистити творчість учня, аби його право на власність було захищене, зокрема, від посягання дирекції.
5. Після завершення роботи, попросіть капітанів представити складені авторські договори. Кожен з учасників групи має право доповнювати звіт капітана та висловлювати свою думку. Кожен член іншої групи може ставити будь-які питання.
6. Завдання можна позиціонувати як домашнє завдання – зробити презентацію або реферат. У такому випадку кожен учень зможе представити власний авторський договір класу.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко убезпечити творчі права учня?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

4. Вправа «Не продається!»

Як відомо, Русалонька з казки Ганса Крістіана Андерсена – віддала свій голос Чаклунці за можливість отримати ноги. Чи вільна людина розпоряджатися, наприклад, своїми органами? Якщо ні, то чому? Якщо так, то в який спосіб? Чи може хтось інший мати право розпоряджатися органами іншої людини? Складіть перелік того, що може становити право власності, а також перелік того, що категорично не може становити право власності.

Завдання:

- поглибити знання про право на власність;
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ уривок з казки «Русалонька» або запис анімаційної стрічки;
- ✓ червоні та білі картки, маркери.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям казку «Русалонька» або нагадайте її зміст, якщо діти її пам'ятають, або ж влаштуйте груповий перегляд мультиплікаційної стрічки.
2. Поділіть дітей на дві групи (по 5 чи більше осіб у групі залежно від кількості дітей) та посадіть кожну групу у коло (якщо дозволяє приміщення).
3. Роздайте дітям білі та червоні картки та чорні маркери.
4. Кожна група має обговорити поставлені у вправі питання та скласти списки того, що може становити право власності (текстове позначення на білих картках) та того, що категорично не може становити право власності (текстове позначення на червоних картках).
5. Після завершення обговорення, попросіть кожну групу обрати одну людину, яка б представила результати обговорення іншій групі.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що б вони порадили Русалоньці, якби опинилися у казці?

5. Контрольна робота

ЗАДАЧА

Учень 8 класу (13 років) на кожні вихідні та влітку здавав за певну суму заміський будинок вчителям та учням в оренду. Чи мав він право розпоряджатися цим майном за умов:

- а) якщо будинок був йому подарований;
- б) якщо будинок належав його батькам;
- в) якщо будинок належав його дядькові;
- г) якщо будинок був безхазяйною спорудою, що знаходилася поряд із заміським будинком його батьків.

Визначтеся з кожним із запропонованих варіантів.

Питання:

Чи зобов'язані були орендарі з'ясувати правомірність учня розпоряджатися цим майном? Що б змінилося, якби учню було 16 років?

Завдання:

- розібратися з сутністю права на власність на конкретних прикладах;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свою думку.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. На окремих аркушах кожний має представити всебічне вирішення задачі, зупиняючись на кожному із запропонованих варіантів і, аргументуючи кожну позицію.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками або ж зробити це на наступному уроці.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

6. Вправа «Чарівний Боб». Групове обговорення

ЗАДАЧА

У британській народній казці «Джек та бобове зернятко» хлопчик Джек, щоб допомогти матері продати корову за жменьку бобових зернят. Чи відповідатиме Джек за свій правочин? Чи відповідатиме покупець? Чи є можливість повернути корову власникам? Натомість, із жменьки бобових зерняток зріс Чарівний Боб, котрий зробив заможною усю родину. Хто в цьому випадку буде власником переваг, котрі приніс Чарівний Боб? Джек, його матір чи той, хто заплатив бобовими зернятками?

Тепер уявімо ситуацію, що чарівна сила Боба була скерована на лихо, тому внаслідок його зростання на землі Джека та його матері було пошкоджено будинок їхнього сусіда, забруднено річку, зруйновано трасу. Ані Джек, ані його матір нічого не зробили, щоб перешкодити дії Чарівного Боба. Хто в цьому випадку відповідатиме за наслідки та в який спосіб? Якби Джек був законним власником Чарівного Боба – хто в цьому випадку і в якій спосіб відповідав би за негативні наслідки? Обговоріть усі запропоновані випадки.

Завдання:

- поглибити знання про право на власність;
- розвинути дискусійні навички.

Кількість учасників: весь клас.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ уривок з казки «Чарівний Боб» або запис анімаційної стрічки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям казку «Чарівний Боб» або нагадайте її зміст, якщо діти її пам'ятають, чи влаштуйте груповий перегляд мультиплікаційної стрічки.
2. По черзі ставте перед класом зазначені у завданні питання та змодельовані ситуації.
3. Діти самостійно визначаються, хто повинен відповідати на питання. Вітаються доповнення та різні точки зору. Спробуйте почути кожного.
4. Можна влаштувати голосування, хто з класу підтримує висловлене одним з учнів рішення, а хто – ні.
5. Якщо дитина хоче виходити до дошки/стенду та щось малювати/креслити – забезпечте всім необхідним (крейда, папір, маркер).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?

- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що б вони порадили Джеку та його мамі, якби опинилися у казці?

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ВАРІАНТ ВИКОНАННЯ ЗАВДАННЯ

ГРА «Що, де, коли?»

ЗАДАЧА

У британській народній казці «Джек та бобове зернятко» хлопчик Джек, щоб допомогти матері продав корову за жменьку бобових зернят. Чи відповідатиме Джек за свій правочин? Чи відповідатиме покупець? Чи є можливість повернути корову власникам? Натомість, зі жменьки бобових зерняток зріс Чарівний Боб, котрий зробив заможною усю родину. Хто в цьому випадку буде власником переваг, котрі приніс Чарівний Боб? Джек, його матір чи той, хто заплатив бобовими зернятками?

Тепер уявімо ситуацію, що чарівна сила Боба була скерована на лихо, тому внаслідок його зростання на землі Джека та його матері було пошкоджено будинок їхнього сусіда, забруднено річку, зруйновано трасу. Ані Джек, ані його матір нічого не зробили, щоб перешкодити дії Чарівного Боба. Хто в цьому випадку відповідатиме за наслідки, в який спосіб? Якби Джек був законним власником Чарівного Боба – хто в цьому випадку, і в якій спосіб відповідав би за негативні наслідки? Обговоріть усі пропоновані випадки.

Завдання:

- поглибити знання про право на власність;
- розвинути вміння швидко думати, реагувати та відстоювати свою думку.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ уривок з казки «Чарівний Боб» або запис анімаційної стрічки;
- ✓ кольорові картки;
- ✓ папір, ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям казку «Чарівний Боб» або нагадайте її зміст, якщо діти її пам'ятають, чи влаштуйте груповий перегляд мультиплікаційної стрічки.
2. Сформууйте дві чи три команди (залежно від кількості учнів).
3. Учні мають обрати капітанів. У капітана має бути кольорова картка.
4. По черзі ставте перед групами зазначені у завданні питання та змодельовані ситуації.
5. На прийняття рішення дітям виділяється до 5 хвилин.
6. Команди обговорюють питання, знаходять рішення.

7. Капітан тієї команди, яка думає, що рішення знайдене, підіймає картку.
8. Капітан чи інший член команди представляє відповідь. Інші команди та ведучий/вчитель мають право заперечувати та ставити додаткові питання.
9. Команда, що першою знайшла правильну відповідь, отримує один бал.
10. Команда, яка отримала найбільшу кількість балів стає переможцем.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?
- ✓ яка команда краща, на їхню думку, та чому?

3.7. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

3.7.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Спочатку було Слово. Але й від самого початку – це слово було вільним і цінувалося незалежно від того, чи усвідомлювала людина, що має на цю свободу право. Можна пригадати казку про Чабанця та Вовків, коли хлопчик щоразу істерично волав: «вовки» – більшість людей йому вірила, кидалася допомагати і мало хто дорікав йому за брехню. Втім, коли вовки дійсно підібралися до отари, на крики Чабанця ніхто не відреагував. Люди здатні знецінювати власні слова.

Спочатку свобода слова була представницькою, бо наділялися нею парламентарії як захисники прав народу. Наприклад, англійський *Біль про права 1689 року* гарантував членам парламенту повну свободу обговорення справ королівства і чиновників, без чого його робота була б неефективною. Джон Міль, британський філософ та економіст, у своїй роботі «Про свободу» визначив її як одну з найважливіших умов для пошуку та встановлення істини. Те саме стосується і народних депутатів України: все, що промовляється ними під час публічних виступів за трибуною Верховної Ради, не може бути предметом цивільного чи кримінального переслідування.

Свободу слова в сучасному розумінні відкрив лібералізм, тому свобода думки і слова набагато молодша за своїх «колег» – прав людини, як права на життя, власність тощо.

Лібералізм відкрив етичний бік свободи слова. Свобода слова трактувалася не лише як інструмент наведення ладу в державі. На перший план вийшла людська гідність і природні права, надані людині від народження. Такий підхід вперше був відображений в американському *Білі про права* та французькій *Декларації прав людини та громадянина (1789)*:

«Вільне висловлення думок, поглядів є одне з дорогоцінних прав людини; кожний громадянин тому може вільно висловлюватися, писати, опубліковувати, відповідаючи лише за зловживання цією свободою, що передбачено законом (Декларація прав людини та громадянина)».

Відомий філософ Вольтер відзначав, що свобода проголошувати свої думки складає істотне та значуще право громадянина.

Важливість свободи слова очевидна. Її легко простежити також на прикладі казок, як, наприклад, казки Ганса Крістіана Андерсена «Нове вбрання короля». Підприємливі шахраї, користуючись обмеженістю та брехливістю короля, його міністрів та підлеглих, вивели короля голим на вулиці королівства, і тільки одна дитина не побоялася і сказала, що Король – голий. І від цих слів схаменувся весь народ, що до того переконував себе, наче бачить Короля в ошатному одязі.

Право на свободу слова гарантується більшістю основоположних міжнародних договорів, декларацій та конвенцій. Справи про порушення свободи слова з боку держави регулярно розглядаються Європейським судом з прав людини.

Конституція України статтею 34 гарантує кожному:

«Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

3.7.2. Опис змісту права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, понятійний апарат

Свобода думки і слова полягає в тому, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях та публічно висловлювати їх, в тому числі як погляди і переконання. Свобода слова створює гарантію громадського контролю над державною владою. Відповідно і свобода слова учня – створює певну гарантію учнівського контролю над шкільним, викладацьким адмініструванням. Звичайно, що право на свободу слова також є важливим при виконанні учнями інших соціальних ролей – під час додаткового навчання в гуртках, об'єднанні в різні групи, спілкуванні з друзями, під час участі в соціологічних опитуваннях, під час роботи тощо.

Ніхто не може примусити людину думати не так, як вона того хоче. Наприклад, жодний літературний критик не має права нав'язувати учням своє сприйняття до роману та ставлення до героїв. Жодний ідеолог не має права втручатися у світогляд людини та ламати його шляхом насильницького нав'язування ідей. За свободу думки, поглядів та слова раніше палили у вогнищах, зараз, наприклад, можуть намагатися позбавити професії.

Для людини надзвичайно важливо зберегти свою сутність, зберегти себе – у думці, у слові. Тому, дуже часто фантасти використовують сюжет, коли головний герой втрачає пам'ять, або до його голови вселяються чужі думки і слова. Вміння думати, не боятися висловлювати власну думку, не соромитися ділитися нею з іншими людьми та вміння відстоювати її – єдиний шлях утриматися від будь-якого зомбування, в тому числі телевізійного.

Втім, повага до себе починається з поваги до іншого. Захист права на власну свободу слова неможливий без поваги, толерантного ставлення до думки іншої людини. Тільки в диспуті народжується істина. Заборона та несприйняття думки іншої людини породжує конфлікт.

3.7.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Відповідальність за порушення права на свободу думки та слова – цивільна. Можливості захисту передбачені згаданою статтею 34 Конституції України, а також статтями 11 (п. 2 пп. 3) та 23 Цивільного Кодексу України. Статті Цивільного кодексу спрямовані на захист репутації та відшкодування моральної шкоди.

Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Відповідальність виникає через неможливість знаходження рівноваги між реалізацією права на свободу вираження поглядів і компенсацією шкоди, завданої репутації. Під репутацією маються на увазі загальні рамки ставлення до певної особи у певному суспільстві.

Наприклад, учень переміг на Всеукраїнській олімпіаді, але директор іншої школи та батьки інших учасників олімпіади починають кампанію з дискредитації чесної перемоги учня та анулювання його знань. У зв'язку з цим страждає репутація переможця, бо чесність його перемоги та його знання ставляться під сумнів. У такому випадку учень – самостійно або через належних представників своїх інтересів – може подати до суду і відновити свою репутацію.

Варто сказати, що цивільна відповідальність має на меті не покарання визнаного винним відповідача, а відновлення чесного імені, репутації позивача.

У більшості демократичних країн світу заборонено кримінальну відповідальність за дифамацію – наклеп. З прийняттям Кримінального Кодексу України в 2001 році були декриміналізовані (вилучені) статті про наклеп та образу, котрі запроваджувалися радянським кримінальним правом і часто використовувалися задля ідеологічного тиску на опозиційно налаштованих до влади громадян, журналістів, літераторів.

Якщо хтось обмежує або порушує право людини на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – є можливість подати до суду (цивільна юрисдикція) безпосередньо посилаючись на статтю 34 Конституції України та відновити свої права.

Варто сказати, що відповідальність за порушення свободи думки та слова стосується і держави. Санкції мають репутаційний, фінансовий та політичний характер. Важливий вплив для репутації держави мають рейтинг свободи слова, такий як «Всесвітній індекс свободи преси» – щорічне дослідження та рейтинг стану свободи преси в країнах світу, що його супроводжує, публікується міжнародною неурядовою організацією «Репортери без кордонів».

3.7.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Знайди зайву картинку»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу думки і слова;
- утвердити розуміння дітьми позитивних прикладів реалізації права на свободу слова.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 10 хвилин.

Матеріали:

картинки:

- ✓ виступ з трибуни;
- ✓ розмова в колі друзів;
- ✓ написання твору, вірша;
- ✓ учень тягне руку, щоб відповісти на уроці, а вчитель не зважає на нього та говорить сам.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, наскільки важливо вміти висловлювати свої думки і переконання, а також, наскільки важливо, коли інші поважають твоє право та дають тобі можливість висловитись.
2. Запропонуйте обрати одну картинку, де зображена неповага до свободи слова, і пояснити, у чому проявляється неповага.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, наскільки важливо дати іншій людині висловити свою думку?
- ✓ що, на їхню думку, відчуває людина, яку не чують?
- ✓ чи були в їхньому житті подібні ситуації?

2. Вправа «Язиката Феська»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу слова та, як правильно його використовувати, щоб не було зловживань свободою слова;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст казки «Язиката Феська». Можна використати аудіоверсію казки або мультфільм;
- ✓ картинки із зображенням як Язиката Феська плітує та розповідає неправдиві історії кожному, кого бачить.

Інструкції / поради ведучому:

1. Разом з дітьми коротко пригадайте основний зміст казки, наголосіть на неправильності поведінки Феськи, яка займалася пліткарством.
2. Запропонуйте дітям обрати кожному роль одного з персонажів казки.
3. Після цього запропонуйте інсценувати казку про Язикату Феську. Основний наголос зробіть на завершенні казки, коли чоловік Феськи провчив її за пліткарство. Наголосіть, що в цій ситуації Феська надмірно користувалась свободою слова та ображала цим інших людей, за що і була покарана.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі казкових персонажів?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен, висловлюючи власні думки, повинен проявляти повагу до особистого життя інших людей. Якщо ні, то він/вона можуть бути покарані.

3. Рольова гра «Суд»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу слова та те, як правильно його використовувати; як це право поєднується з іншими правами, наприклад, з правом на особисте життя;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-які за потреби.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям історію: журналіст випадково дізнався про деякі подробиці особистого життя відомої співачки та опублікував про це статтю у газеті. Співачка подала на нього до суду. Однак, завдяки такому скандалу вона стала популярнішою, почала отримувати запрошення на додаткові концерти і, відповідно, заробила багато грошей.
2. Запропонуйте дітям обрати ролі журналіста, співачки, їхніх адвокатів (по 3–5 учнів для кожного). Решта дітей – присяжні.
3. Візьміть на себе роль судді.
4. Після цього запропонуйте інсценувати судовий процес. Адвокати кожної зі сторін висловлюють свої аргументи: журналіст правий, бо це його робота і він користувався своєю свободою слова, коли писав статтю. Після виходу статті співачку запросили на концерт та вона заробила гроші – він зробив її відомою. Співачка мала право на особисте життя, ніхто не міг про нього розповідати без її згоди, стаття образила її особисті почуття.
5. Спробуйте разом з дітьми вирішити, яке має бути покарання для журналіста та чи потрібно щось відшкодувати співачці.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі учасників судового процесу?
- ✓ чи згодні вони з тим, що висловлюючи власні думки, кожен повинен проявляти повагу до особистого життя інших. Якщо ні, то він/вона можуть бути покарані.

4. Вправа «Лист до Правника»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу слова та те, як правильно його використовувати;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ аркуші паперу.

Інструкції / поради ведучому:

1. Запропонуйте дітям написати листи-звернення до Правника про правила шкільного розпорядку, які їм не подобаються, або інші господарські або організаційні дрібниці у школі, які їх не влаштовують (високі ціни на обіди, перегорілі лампочки в гардеробі, велика кількість домашніх завдань тощо).
2. Розбийте дітей на 3 – 4 команди. Кожна команда пише свій лист-звернення.
3. Через тиждень обов'язково надайте відповіді на листи та зачитайте їх перед класом від імені Правника.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було сформулювати власну думку на папері?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має право на свободу слова, право звертатися із побажаннями або скаргами до різних організацій або установ?

3.7.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Гра «Правильне – неправильне. Свобода – несвобода»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу думки та слова;
- розвинути фантазію та швидкість реакції.

Кількість учасників: весь клас або 2 групи.

Час: 15 – 20 хвилин.

Матеріали:

✓ м'яч.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нагадайте дітям гру «їстівне-неїстівне» з м'ячем.
2. Діти обирають того, хто першим кидає м'яч.
3. Той, хто кидає м'яч, має проголосити сформульовану фразу.
4. Якщо ця фраза підпадає під концепцію «свободи слова» м'яч варто упіймати, якщо ні – нехай падає на підлогу.
5. Той, хто правильно виконує завдання, має право кидати м'яч.
6. Підрахуйте правильні відповіді та виставте бали. Оцінювати можна також доречність і влучність висловлювань.

Наприклад:

«Я вважаю, що директор школи був неправий, коли запровадив додаткову плату за обіди».

«Україна – країна рогулів та салоїдів».

Можна обрати найкращі висловлювання відповідно до таких категорій:

- «Власна позиція»;
- «Наклеп»;
- «Принизлива фраза».

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ яка фраза видається їм найбільш вдалою і чому?
- ✓ хто більше заробив балів, а хто менше? Через що це відбулося? Через незнання, неухважність, нерозуміння завдання чи втому?

2. Гра «Політики проти журналістів»

ЗАВДАННЯ: У команді політиків – конфлікт. Один лідер свариться з іншим, починає витягувати брудні подробиці з приватного життя суперника. Інший з політиків обвинувачується у зловживанні владою. Син ще одного з політиків переховується в іншій країні, оскільки в Україні винен у спричиненні травм кільком людям через дорожньо-транспортну пригоду, а батько, таким чином, намагається захистити свого сина. Ще один з політиків приховує у виборчій програмі дії, котрі позначаються на добробуті народу, територіальній цілісності країни, екологічній безпеці та спровокують расові конфлікти.

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу думки і слова;
- розвинути навички командної роботи, розробити концепцію захисту порушеного права, захисту професійної та особистої репутації.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

✓ завдання.

Інструкції / поради ведучому:

1. Прочитайте завдання.
2. Поділіть дітей на 2 групи – «ЖУРНАЛІСТИ» та «ПОЛІТИКИ» (по 10 чи більше осіб у групі залежно від кількості дітей) та посадіть кожну групу у коло (якщо дозволяє приміщення).
3. Роздайте дітям завдання на папері.
4. Завдання для «Журналістів» – обрати:
 - *що саме вони будуть розслідувати;*
 - *якими та про що будуть їхні статті;*
 - *що саме вони вважають важливою для суспільства подією чи інформацією;*
 - *про що варто розповісти першочергово;*
 - *про що можна не розповідати.*
5. Завдання для «Політиків»:
 - *спрогнозувати дії журналістів;*
 - *обговорити кожний випадок, що може становити інтерес для преси;*
 - *виробити концепцію захисту та підготувати позови про шкоду репутації.*

6. «Журналісти» розпочинають першими та передають усі підготовлені матеріали політикам. Можна підготувати відповідні журналістські статті та надіслати політикам журналістські запити.
7. «Політики» повинні реагувати на кожний крок «Журналістів», а також робити власні кроки.
8. Обговорення та широка дискусія щодо всіх питань.
9. Варто зауважити, що завдання стосується не лише порушень права на свободу думки і слова, а ще й інших прав. Учням потрібно також визначитися – яких ще прав стосується це завдання.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?
- ✓ яка команда краща, на їхню думку, та чому?

3. Задача

Учень дізнався про те, що до їдальні школи завозяться неякісні харчі. Крім того, постачанням займається дружина директора школи. Учень написав про це статтю та надіслав її до районної газети. Він також запросив до школи телебачення та написав про цю ситуацію на Дошці оголошень школи. Директор подав до суду вимогу компенсувати шкоду його професійній репутації і вигнав учня зі школи. Чи були, на ваш погляд, правомірними дії учня? Як має діяти учень надалі та, що використовувати задля свого захисту? Чи правомірне обурення директора?

Завдання:

- розібратися із сутністю права на свободу слова на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свою позицію.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ВАРІАНТ ВИКОНАННЯ ЗАВДАННЯ

4. Гра «Судові сцени»

СИНОПСИС: Учень дізнався про те, що до їдальні школи завозяться неякісні харчі. Крім того, постачанням займається дружина директора школи. Учень написав про це статтю та надіслав до районної газети. Він також запросив до школи телебачення та написав про цю ситуацію на Дошці оголошень школи. Директор подав до суду вимогу компенсувати шкоду його професійній репутації та вигнав учня зі школи. Чи були, на ваш погляд, правомірними дії учня? Як має діяти учень надалі і, що використовувати задля свого захисту? Чи правомірне обурення директора?

Завдання:

- розібратися з сутністю права на свободу слова на конкретному прикладі;
- розвинути вміння швидко думати, реагувати та відстоювати свою думку.

Кількість учасників: задіяний весь клас, розділений на групи.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Завчасно роздайте дітям текст завдання.
2. Розбийте клас на групи – представники учня, представники директора та судді.
3. Повідомте, скільки часу має тривати завдання, які питання групи повинні вирішити та в якій послідовності.
4. Представники директора повинні підготувати позовну заяву.
5. Представники учня повинні мати час на обговорення позовної заяви та підготовку аргументів.
6. Клас ділиться на сектори: сектор учня, сектор директора та сектор суддів.
7. Спочатку виступає доповідач від групи представників директора.
8. Після них виступає група представників учня.
9. Група суддів слухає виступи двох груп, ставить запитання та ухвалює рішення.
10. Під час судових сцен повинні бути вирішені усі питання, що порушуються у завданні.
11. Бажано залишити час на обговорення ухваленого судом рішення.
12. Групи можуть визначитися, чи будуть вони оскаржувати рішення групи суддів у разі незгоди.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?
- ✓ у чому сильні та слабкі сторони захисту та представлення позиції групою учнів та групою директора? Чи діяла справедливо група суддів?

5. Розробка «Шкільної хартії свободи думки, слова, поглядів та переконань»

Завдання:

- поглибити знання про свободу думки, слова, поглядів та переконань;
- визначити проблемні питання, пов'язані із свободою думки, слова, поглядів та переконань на рівні школи;
- письмово проголосити право на свободу думки, слова, поглядів і переконань та вписати можливі механізми захисту цього права.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-яка Хартія як приклад документу;
- ✓ перелік базових питань, які повинні бути зазначеними у Хартії.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Роздайте групам текст хартії та перелік базових питань.
3. Поясніть дітям завдання – потрібно скласти Шкільну хартію. Слід визначитися з розділами хартії, її наповненням, поняттями. Також, необхідно визначити, які найбільші проблеми зі свободою думки, слова, поглядів та переконань існують на рівні школи. Що потрібно обов'язково проголосити у Хартії та, в який спосіб гарантувати ці свободи?
4. Після завершення роботи, попросіть групи представити складені хартії. Група може обрати доповідача для презентації та захисту хартії. Кожен з учасників групи має право доповнювати презентацію та висловлювати свою думку. Кожен член іншої групи може ставити будь-які питання.
5. Завдання можна позиціонувати як домашнє завдання – зробити презентацію або реферат. У такому випадку кожний учень зможе представити власну хартію класу.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко визначити свободу думки, слова, поглядів та переконань на базі школи?
- ✓ що залишилося не прописаним та негарантованим?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

6. Дискусія «Справа Джуліана Ассанжа»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу слова;
- розвинути дискусійні навички та вміння відстоювати власну та колективну позицію.

Кількість учасників: весь клас.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ матеріали стосовно справи Джуліана Ассанжа, що є у вільному доступі, наприклад, у Вікіпедії. Хронологія подій. Резонансні справи. Конфлікти²³.

Інструкції / поради ведучому:

1. Завчасно надайте дітям інформацію стосовно справи Джуліана Ассанжа або дайте завдання самостійно знайти матеріали щодо цієї резонансної справи.
2. До обговорення справи у класі, запропонуйте дітям утворити дві команди: одна – захисту Джуліана Ассанжа, інша – захисту прав інших осіб.
3. Під час уроку доповідач від групи представляє позицію усієї групи. Усі інші члени групи можуть доповнювати цю позицію. Представники групи супротивників мають право ставити запитання.
4. Представники групи під час представлення позиції та обговорення мають скласти підсумкові висновки щодо цієї справи.
5. Якщо дитина хоче виходити до дошки/стенду та щось малювати/креслити – забезпечте всім необхідним (крейда, папір, маркер).
6. Спробуйте почути кожного та детально проговорити всі аспекти справи.
7. Спробуйте колективно виписати підсумкові висновки стосовно цієї справи.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ з якими висновками вони категорично не згодні, а які підтримують (можна визначитися шляхом голосування)?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

²³ http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%81%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B6_%D0%94%D0%B6%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%B0%D0%BD

7. Конкурс сценаріїв, есе та короткометражних фільмів, знятих мобільним телефоном на тему «Свободи слова»

Завдання:

- візуально та текстово розібратися з сутністю права на свободу думки, слова, поглядів та переконань;
- розвинути навички самостійної /колективної роботи, свободу творчих поглядів.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: позакласне завдання + обговорення протягом уроку.

Матеріали:

- ✓ те, що буде створено дітьми (на різних носіях).

Інструкції / поради ведучому:

1. Поставте перед дітьми завдання.
2. Кожний учень повинен визначитися, чи хоче він працювати самостійно чи в групі.
3. Кожний учень повинен обрати форму розкриття поняття свободи слова (есе, відео, сценарій, п'єса тощо).
4. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
5. Результати творчої діяльності діти/групи представляють на уроках.
6. Обговоріть виконане завдання та обміняйтесь думками.
7. Визначтеся з кращими роботами. У разі можливості слід вигадати та присудити спеціальні призи (наприклад, книги).
8. Кращу п'єсу чи кіно можна продемонструвати в актовій залі усій школі у День свободи слова, а есе надрукувати у шкільній газеті чи вивісити на дошку оголошень.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ як працювалося в команді?
- ✓ чи легко було визначитися із візуальними образами ?
- ✓ чи хотілося б їм виконати подібні завдання стосовно інших прав людини?

3.8. Право на свободу світогляду і віросповідання

3.8.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на свободу світогляду і віросповідання

Нетерпимість до релігійних поглядів іншого, як і боротьба з інакшими поглядами, часто є підставами для збурення війн та провокування конфліктів.

У давні часи поява різних релігійних культів у рамках однієї країни завжди ділила суспільство на групи. Втім, ситуація, що склалася у стародавньому Єгипті, Вавилоні, а пізніше у Греції та Римі, коли одночасно існувало кілька десятків богів, кожен з яких відповідав за своє, взагалі не передбачала виникнення релігійної нетерпимості. З одного боку, наявність багатобожжя була сприятливою умовою для утвердження ідеї релігійної терпимості, з іншого – поняття релігійної свободи було чуже античному світогляду. Релігія була справою більшою мірою публічною, ніж особистою.

Утвердження християнства в Європі стало передумовою появи релігійної нетерпимості. Разом з тим, найперші християни зіткнулися з двома протилежними тенденціями: християнською догмою релігійної нетерпимості, з одного боку, і зі становищем переслідуваних – з іншого. Як тільки християнство було визнане офіційною релігією (Міланський едикт 313 р.), християни направили свій гнів на пошук інакомислячих посеред самих себе і на язичників. Варто сказати, що нетерпимість до язичництва під час поширення християнства (9–10 сторіччя) відбувалася і на тодішній території України. І лише збалансування деяких язичницьких та християнських культів дозволило цьому процесу відбутися більш-менш мирно.

XV століття розпочало Реформацію, в рамках якої, на думку багатьох дослідників, і з'явилася «думка свободи совісті». Принципи, на базі яких почалося формування руху Реформації, зобов'язані були привести до проголошення свободи совісті, але внутрішні непорозуміння фундаторів Реформації завадили цьому. Втім, імениті 95 Віттенберзьких тез Мартіна Лютера (1483–1546), що стали головним документом Реформації, пов'язували свободу совісті християнина з вимогою вільної проповіді та безперешкодного поширення Святого Письма, що зазвичай значилося як прерогатива Церкви.

Історична нагорода Реформації полягає в тому, що вперше у публічному житті виникло поняття свободи віросповідання як свободи вибору однієї з конфесій християнства.

У французькій публічній думці другої половини XVI століття питання свободи совісті займає істотне місце. З початком громадянської війни у Франції релігійні суперечності набули політичного забарвлення. Канцлер М. Де Лопиталь²⁴, видатний політичний діяч Франції того часу, у власній діяльності стверджував принципи свободи совісті у сфері ідеології та віротерпимості в політиці. Пояснюючи свою позицію щодо релігійних питань, Лопиталь посилався на природне право, обґрунтовуючи свободу совісті людини, як щось незалежне від «законів людей».

Однією із значущих фігур у плеяді мислителів XVII століття був Джон Лок (1632–1704). Говорячи про свободу совісті, Лок наполягав на тому, що її визнання не приведе до встановлення анархії, а навпаки, терпимість лише посилить суспільну довіру, оскільки:

«Вдячність людей, які відчувають, що їм дозволено жити за велінням їхньої совісті, виливається в лояльність по відношенню до держави, що гарантує терпимість»²⁵

²⁴ Лучицкий И. В., Мишель Лопиталь, «Университет, изв.», К., 1870, No 10

²⁵ Дж. Лок. Опыт веротерпимости. 1667. Лок Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.— М.: Мысль, 1988.— 668 с

Французька школа мислителів вперше винесла свободу совісті з рамок релігійних інтересів у рамки цивільних прав і свобод особистості. Французький філософ П'єр Бейль (1647–1706)²⁶ наполягав, що *свободу совісті слід розуміти не лише як право сповідувати будь-яку релігію, але і як право не вірити в Бога взагалі*. До кінця XVII століття принцип рівності всіх релігій отримує відображення в законодавстві низки європейських країн, в основному тих, кого торкнулася Реформація. У 1689 році в Англії владикою був підписаний Акт про терпимість. У Франції Едикт про терпимість був підписаний Людовіком XIV тільки у 1785 р. У Німеччині свобода совісті була закріплена законодавчо лише після об'єднання у 1870 році.

У царській Росії існував поділ церков на панівні, терпимі та гнані. З моменту створення Радянської держави, незважаючи на те, що в Конституціях 1918 та 1936 років гарантувалося право кожного на свободу совісті, а також декларувалася релігійна терпимість, вже у 1919 р. була прийнята нова партійна комуністична програма. Всупереч раніше прийнятого і закріпленого Конституцією законодавства про релігію, вона оголосила комуністичне вчення офіційною державною ідеологією країни Рад, що остаточно поставило хрест на свободі совісті. Варто сказати, що Греко-католицьку Церкву в Україні було фактично загнано у підпілля, знищено та заборонено; те саме стосувалося римо-католицької конфесії та Української автокефальної церкви.

Конституція України статтею 35 гарантує:

«Кожний має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культу та ритуальні обряди, проводити релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом тільки в інтересах захисту суспільного порядку, здоров'я та моральності населення чи захисту прав та свобод інших людей.

Церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою чи відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військових обов'язків протирічить релігійним переконанням громадянина, виконання цієї повинності повинно бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

3.8.2. Опис змісту права на свободу світогляду і віросповідання, понятійний апарат

Коли ми говоримо про свободу світогляду та віросповідання, передовсім ми розуміємо:

- вільність власного релігійного та світоглядного вибору та
- повагу – терпимість до релігійного та світоглядного вибору іншої людини.

Право вибрати релігію або відмовитися від неї, будучи, безумовно, одним з основоположних прав людини, тісно пов'язане з невлотимим та незримим – з людською душею та думками. Свобода совісті невіддільна від релігії, але не тотожна їй. Вона зазвичай

²⁶ Pierre Bayle. «Oeuvres diverses» (Гаара, 4 т., с. 1725 –31)

тракується як свобода морально-етичних поглядів людини, свобода світогляду, свобода совісті. Однак, у зв'язку з тим, що протягом багатьох століть морально-етичні погляди і уявлення базувалися на релігійній свідомості, свобода совісті тісно пов'язана із свободою віросповідання.

Право на свободу совісті включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

В юридичній літературі сукупність прав і обов'язків у галузі релігії і стосовно релігії називається свободою совісті (Англійською мовою: The freedom of conscience – свобода свідомості).

Совість, за Віктором Емілем Франклом²⁷, австрійським філософом-психологом, це – «інтуїтивна здатність відшуковувати єдиний сенс, що криється в кожній ситуації, навіть коли цей сенс суперечить сформованим цінностям, якщо вони вже не відповідають ситуаціям, тенденціям, котрі швидко змінюються. Саме тому, свобода совісті – це завжди динаміка, шанс добитися кращого, піднести індивіда і підвестися самому людству».

Людина може одночасно вірити в те, що Бог створив цей світ, але не заперечувати наукові теорії Дарвіна. Ніхто не має права заборонити віру чи атеїзм. Ніхто не має права диктувати та нав'язувати єдину віру. Тут варто зазначити, що потрібно вирізняти інформування стосовно віри, котрої дотримуєшся, і грубе нав'язування своїх релігійних поглядів іншій людині.

Конституція України відокремлює церкву, релігійні організації та державу. Це цілком співпадає зі світовими демократичними основами та тенденціями. Адже держава завжди може використовувати церкву, а церква – державу у власних, а не суспільних інтересах. Один з найбільш впливових і авторитетних членів Верховного Суду США Гарі Ендрю Блекмун (Harry Andrew Blackmun: 1908–1999) говорив:

«Співробітництво держави і церкви в будь-яких сферах державного життя загрожує правам і свободам громадян навіть у тому випадку, коли і церква, і держава співробітничать не за примусом, а добровільно... Якщо держава в тому чи іншому випадку обрала для вшанування якусь конкретну релігію чи віросповідання, то це автоматично веде до дискредитації тих громадян країни, хто до цієї, вшанованої державними владами, релігії чи віросповідання не належать. У такому випадку держава жодним чином не переконає своїх громадян в їх рівності перед законом і державою, якщо вона, держава, самим фактом публічного вшанування надає одній релігії чи віросповіданню перевагу над іншими релігіями чи віросповіданнями».

3.8.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на свободу світогляду і віросповідання

Стаття 161 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно, серед іншого, і від їх релігійних переконань.

²⁷ Frankl V. Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy, Boston: Beacon, ISBN 0–8070–1426–5; and Random House / Rider, London 2004

Кодексом заборонені умисні дії, спрямовані на:

- розпалювання релігійної ворожнечі;
- образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями;
- пряме чи непряме встановлення привілеїв громадян за ознаками релігійних переконань.

Відповідальність за зазначені дії – від сплати доволі великих штрафів до обмеження волі на строк до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади.

Наприклад, директор школи не запрошує на педагогічні ради вчителів татарського походження, мусульман за віросповіданням, позбавляє їх премій тощо. Або ж умисно не спілкується з батьками дітей іншої, ніж християнська віра. На уроках зазначає, що найправильнішою релігією є, припустимо, православна, а завданням мусульманської релігії натомість є збурювання війн, а іслам – найкривавіша релігія. Вчитель на уроках принижує учня через те, що його релігією є іудаїзм.

Усі наведені приклади – підстава для заяв стосовно відкриття кримінальних справ, а також для подання цивільних позовів.

Статтею 178 Кримінального кодексу встановлено відповідальність за пошкодження релігійних споруд. То ж не варто влаштовувати графіті – шоу на стінах храму тощо. Статтею 179 встановлена відповідальність за незаконне утримування або знищення релігійних святинь, тому не варто приносити в школу, дарувати та домальовувати вуса іконам, котрі учні позичили в бабусі. Також не варто примушувати учнів класу молитися на телячі кістки, переконуючи, що це – святі мощі.

З 90-років ХХ сторіччя в Україні почали з'являтися релігійні шахраї – особи, які не мають до віри жодного стосунку, але створюють шахрайські секти та церкви, куди затягують людей різними методами, залякуючи, обіцяючи вигнати диявола, зняти порчу, посягаючи на майно тощо. Стаття 181 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів.

За будь-яке порушення права на свободу совісті, особливо, якщо це порушення посягає на честь та гідність, завдає чи може завдати фізичну чи моральну шкоду, можна подавати на винуватця цивільний позов. Законодавство також передбачає адміністративну відповідальність, наприклад, не можна без дозволу органів місцевого самоврядування влаштовувати релігійні мітинги та справляти масові релігійні культи.

3.8.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Гра «Інший Новий Рік»

Завдання:

- поглибити знання про звичаї і традиції інших релігій світу;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 45 хвилин.

Матеріали:

- ✓ яблука, мед, хліб.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, що не всі люди у світі святкують Новий Рік 1-го січня, як в Україні. Є люди, які сповідують іншу релігію, живуть у країні Ізраїль і святкують Новий Рік восени. Запропонуйте дітям зробити свято за їхніми традиціями.
2. Запропонуйте дітям сісти у коло, до середини поставте яблука, хліб і мед.
3. Під час святкування розповідайте дітям про традиції:

«**Рош Гашана** — «голова року» — єврейський Новий рік, день, з якого починається суд над всім утвором. У цей день людина оглядається на минулий рік, згадує свої помилки та аналізує вчинки: чи робив він добро, чи допомагав людям? І приймає тверде рішення — у майбутньому році бути кращим, чеснішим, добрішим, терпимішим, не ображати нікого, робити ще більше добра, ще більше любити ближнього свого та намагатися робити всіх навколо щасливішими. Прийнято в Рош Гашана їсти під час трапези круглі хали (хліб), форма яких нагадує, що це коло закінчилося і починається нове коло нашого життя. Їдять яблука з медом, щоб рік був солодким, як мед, і гранати, щоб добрі справи і вчинки збільшувалися, як зернятка в цьому плоді. Прийнято вивертати кишені біля річки чи водойми, викидаючи крихти, що залишилися в них, немов викидаючи усе погане і неприємне, що було торік».

4. Запропонуйте дітям підготувати вдома розповіді про інші традиційні та релігійні свята різних країн, як відбувається святкування, які обряди та страви використовуються. Можна домовитись відсвяткувати деякі з них у класі.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм святкувати Новий Рік не так, як завжди?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має право святкувати свої власні свята, як прийнято в його сім'ї?
- ✓ чи вважають вони, що це дуже цікаво – мати можливість святкувати різні свята, але не так як зазвичай?

2. Вправа «Цікава архітектура»

Завдання:

- поглибити знання про різні релігії світу;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ картинки із зображенням Православної церкви, Католицької церкви, Мечеті, Буддиського храму.
- ✓ картки з коротким описом кожної з релігій – християнство, католицизм, мусульманство, буддизм.
- ✓ 4 комплекти картинок і карток. У кожному комплекті одна з картинок має бути позначена (позначення не повторюються).

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, що у світі існує багато релігій. Кожна релігія має свої особливості, наприклад, храми, до яких ходять люди, вбрання, в яке вдягаються відповідно до своєї релігії.
2. Запропонуйте дітям розділитися на 4 групи.
3. Кожна група обговорює описи релігій на картках та має знайти відповідну картинку із зображенням храму.
4. Кожна група також готує коротку презентацію тієї релігії, картинка якої позначена. Для презентації використовується інформація на картках або власні знання членів команди.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм завдання?
- ✓ чи цікаво їм було почути про особливості різних релігій світу?
- ✓ які ще релігії вони знають, запропонуйте коротко описати їх.

3. Вправа «Намалюй Янгола»

Завдання:

- поглибити знання про різні релігії світу;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ 5 картинок із зображенням дітей (хлопчик або дівчинка) з різних країн – Україна, Польща, Китай, Ізраїль, Туреччина. Картки з коротким описом кожної з релігій – християнство, католицизм, мусульманство, буддизм, іудаїзм.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, що у світі існує багато релігій. Однак, у кожній країні, незалежно від релігії, живуть такі ж діти, як і вони, а кожна дитина має свого янгола.
2. Запропонуйте дітям розділитися на 5 груп.
3. Кожна група обговорює описи релігій на картках та має колективно намалювати, як буде виглядати янгол кожного з дітей.
4. Кожна група представляє свій малюнок і розповідає, чому вони намалювали янгола саме таким, чи залежало це від того, в якій країні жили діти, зображені на картинках, або, яку релігію вони сповідували.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм завдання?
- ✓ чи цікаво їм було почути про особливості різних релігій світу?
- ✓ які ще релігії вони знають, запропонуйте коротко описати їх.

4. Рольова гра «Розв'яжи спір»

Завдання:

- поглибити знання про право на віросповідання;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ довідка від батьків про пропуск уроків їх дитиною з їхнього дозволу.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям історію: один з учнів, сім'я якого сповідує іншу релігію, не прийшов до школи у день, коли всі учні писали річну контрольну роботу з математики. Наступного дня учень прийшов до школи і приніс довідку від батьків, що вчора у них було велике релігійне свято і батьки дозволили йому залишитися вдома. Вчитель математики, незважаючи на довідку, наприкінці навчального року відмовився ставити учневі оцінку за рік, оскільки той не написав контрольну роботу.
2. Запропонуйте дітям обрати ролі: учня, який пропустив заняття, його батьків та вчителя математики. Решта дітей – присяжні.
3. Запропонуйте найактивнішому учню роль Правника або візьміть цю роль на себе.
4. Після цього запропонуйте інсценувати процес вирішення спору. Батьки учня та вчитель математики висловлюють свої аргументи:

Батьки учня – «це наше релігійне свято, ми маємо право його святкувати. Ми дали довідку нашій дитині, щоб не вважалось, що він прогуляв школу».

Вчитель математики – «ваша довідка мене не хвилює, оскільки ваше свято не є офіційним і я його не вважаю святом. Ваша дитина прогуляла школу і тому не отримає оцінки».

5. Спробуйте разом з дітьми розв'язати спір та вирішити, який може бути вихід із ситуації.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко було грати ролі учасників спору?
- ✓ чи згодні вони з тим, що кожен має поважати право на віросповідання іншої релігії, в тому числі і вчителі у школі.

3.8.1. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Завдання «Роксолана»

Цікавим, складним та неоднозначним є літературний образ Роксолани, православної дівчини, котра змінила релігію, коли опинилася в світі з панівним мусульманством. Пропонується надати можливість учням висловитися стосовно дій цього персонажу.

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу світогляду і віросповідання;
- розвинути навички індивідуальної роботи та навички ведення дискусії.

Кількість учасників: весь клас.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ уривок з роману Павла Загребельного «Роксолана» або запис відповідного телевізійного серіалу;
- ✓ папір.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкрийте дітям образ Роксолани, або нагадайте про неї, якщо діти пам'ятають роман, чи влаштуйте груповий перегляд серіалу.
2. Закцентуйте увагу дітей на питаннях, пов'язаних з правом на віросповідання.
3. Запропонуйте дітям у вільній формі висловитися (есе, погляд, висновок), розкрити право на віросповідання на прикладі дій Роксолани.
4. Обговоріть висловлені учнями погляди в класі.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що б вони порадили Роксолані, якби опинилися у романі? Як варто діяти, а як не варто і чи можна чинити опір у даному випадку чи ні?

2. Вправа «Висновок щодо конституційності»

Президент України підписав Закон про «Обов'язкове введення до шкільної програми православної етики та моралі».

Питання:

Чи можна вважати цей закон конституційним, якщо так – чому, якщо ні – чому?

Які правничі дії можна вжити для скасування цього закону?

Написати висновок щодо конституційності.

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу світогляду і віросповідання;
- розвинути навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ Рішення Конституційного Суду України або відповідне резюме на 1–2 сторінки;
- ✓ папір.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Роздайте групам текст Рішення/резюме рішення Конституційного Суду.
3. Поясніть дітям завдання – скласти висновок щодо конституційності закону. Слід визначитися, чи обов'язкове введення до шкільної програми православної етики та моралі є конституційним чи ні.
4. Після завершення роботи, попросіть представників груп представити складені Висновки. Кожен з учасників групи має право доповнювати звіт та висловлювати свою позицію. Кожен член іншої групи може ставити будь-які питання.
5. На базі кількох складених Висновків спробуйте разом з учнями виписати єдиний / уніфікований Висновок.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко визначити конституційність чи неконституційність?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які ще права людини зачіпає розглянута справа?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

3. Вправа «Шкільний статут релігійної терпимості» або «Шкільна декларація свободи совісті»

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу світогляду і віросповідання;
- визначити проблемні питання, пов'язані з правом на свободу світогляду і віросповідання на рівні школи;
- письмово проголосити право на свободу світогляду і віросповідання, вписати можливі механізми захисту цього права.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-яка Декларація (або Статут) як приклад документу;
- ✓ перелік базових питань, які повинні бути зазначеними у Декларації або Статуті.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Роздайте групам текст Декларації (або Статуту) та перелік базових питань.
3. Поясніть дітям завдання – скласти Шкільну Декларацію або Статут. Потрібно визначитися з розділами документу, його наповненням, поняттями, а також з'ясувати, які найбільші проблеми з правом на свободу світогляду та віросповідання існують на рівні школи. Що потрібно обов'язково проголосити та в який спосіб гарантувати ці свободи?
4. Після завершення роботи, попросіть групи представити складений документ. Група може обрати доповідача для презентації та захисту документа. Кожен з учасників групи має право доповнювати презентацію та висловлювати свою точку зору. Кожен член іншої групи може ставити будь-які питання.
5. Наступним кроком може бути складання єдиного / уніфікованого документу (Декларації чи Статуту) на базі запропонованих групами варіантів.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко визначити право на свободу світогляду та віросповідання на рівні школи?
- ✓ що залишилося не прописаним та негарантованим?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

4. ГРА «Що, де, коли?»

ЗАДАЧА: Чи є у зазначених прикладах порушення права на свободу совісті? Якщо так, то – які?

а) Учень у стінній газеті намалював карикатуру, що висміює Папу Римського. Кілька учнів обурилися і виступили з вимогою прибрати карикатуру, оскільки це ображає їхні релігійні почуття. Учень відмовився це зробити, аргументуючи своє рішення тим, що зазначена карикатура лише демонструє його почуття гумору, а не має на меті образити когось.

б) Учень самостійно ухвалив рішення змінити православну релігію на буддизм. Про це він повідомив батьків, котрі категорично поставилися до цієї заяви, акцентуючи на тому, що учня було свого часу хрещено і він не має права відмовлятися від релігії, що сповідується у родині.

в) Мати учня має греко-католицьке віросповідання, батько – мусульманин. Батько сказав учню, що релігія обов'язково переходить від батька до сина, інакше не може бути, і тоді він йому не син. Мати щонеділі водить учня до Греко-католицької церкви, розповідає її історію та пояснює, що тільки ця релігія допоможе учневі вільно розвиватися та жити в Україні. Проаналізуйте поведінку обох батьків. Яке рішення має право ухвалити учень?

г) Учень у школі поширює релігійний журнал та запрошує на лекції стосовно релігієзнавства. Чи правомірні його дії?

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу світогляду та віросповідання;
- розвинути вміння швидко думати, реагувати та відстоювати свою думку.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ тексти задач (у викладача);
- ✓ кольорові картки;
- ✓ папір, ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Сформууйте дві чи три команди (залежно від кількості учнів).
2. Учні мають обрати капітанів. У капітана має бути кольорова картка.
3. По черзі ставте перед групами зазначені у завданні питання та змодельовані ситуації.

4. На прийняття рішення дітям виділяється до 10 хвилин.
5. Команди обговорюють питання, знаходять рішення.
6. Капітан тієї команди, яка думає, що рішення знайдене, підіймає картку.
7. Капітан чи інший член команди представляє відповідь. Інші команди та ведучий/вчитель мають право заперечувати та ставити додаткові питання.
8. Команда, що першою знайшла правильну відповідь, отримує один бал.
9. Команда, яка отримала найбільшу кількість балів, стає переможцем.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?
- ✓ яка команда краща, на їхню думку, та чому?

5. «Справа: карикатурний скандал». Гра «Захист позицій»

Широке обговорення карикатурного скандалу 2005–2006 років²⁸.

Завдання:

- поглибити знання про право на свободу світогляду та віросповідання;
- розвинути дискусійні навички та вміння відстоювати власну та колективну позицію.

Кількість учасників: весь клас.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ матеріали стосовно Справи карикатуристів, що є у вільному доступі, наприклад, у Вікіпедії. Хронологія подій. Резонансні справи. Конфлікти.

Інструкції / поради ведучому:

1. Завчасно надайте дітям інформацію стосовно Справи карикатуристів або дайте завдання самостійно знайти матеріали щодо цієї резонансної справи.
2. До обговорення справи у класі, запропонуйте дітям утворити дві команди: одна – захисту карикатуристів інша – захисту релігійних переконань.
3. Під час уроку доповідач від групи представляє позицію усієї групи. Інші члени групи можуть доповнювати цю позицію. Представники групи супротивників мають право ставити запитання.
4. Представники групи під час представлення позиції та обговорення мають скласти підсумкові висновки щодо цієї справи.
5. Якщо дитина хоче виходити до дошки/стенду та щось малювати/креслити – забезпечте всім необхідним (крейда, папір, маркер).
6. Спробуйте почути кожного, детально проговорити усі аспекти справи.
7. Спробуйте колективно виписати підсумкові висновки стосовно цієї справи.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ з якими висновками вони категорично не згодні, а які підтримують (можна визначитися шляхом голосування)?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

²⁸ http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BB_2005%E2%80%942006_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2

6. Реферат або книжка на тему «Народжені з іншою вірою у серці у країнах з традиційно-сталою релігією». Наприклад, Кримські татари, євреї, мадяри на території України або біженці, що оселилися на теренах України

Завдання:

- розібратися з сутністю права на свободу світогляду та віросповідання;
- розвинути навички самостійної та командної роботи.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: позакласне завдання + обговорення протягом уроку.

Матеріали:

- ✓ реферати, книжечки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поставте перед дітьми завдання виписати текст про культурні, релігійні, побутові, освітні традиції обраної групи та проілюструвати його через фото, вірші, картинки, приказки тощо. Також, нехай діти зазначать, з якими проблемами можуть стикатися такі люди.
2. Поясніть, що в Україні живуть люди з різними релігійними поглядами. Наведіть приклади. Розкажіть про людей, які проживають в Україні історично і про тих, хто приїхав жити в Україну.
3. Діти можуть самостійно визначитися, про яку етнічну групу писати.
4. Діти можуть виконувати завдання індивідуально або працювати у групах.
5. Результати творчої діяльності діти/групи представляють на уроках.
6. Обговорення виконаного завдання та обмін думками.
7. Запитайте, що нового діти дізналися про реалізацію права на свободу віросповідання конкретної етнічної групи?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ як працювалося в команді?
- ✓ чи легко було визначитися з візуальними образами?
- ✓ чи хотілося б їм виконати подібні завдання стосовно інших прав людини?

3.1. Право на освіту

3.1.1. Історія та особливості виникнення та еволюції права на освіту

Історично право на освіту було привілеєм, користуватися яким міг далеко не кожний. Нерівне суспільство існувало лише за такими правилами. Грамотною була обмежена частина суспільства. Варто сказати, що й прагнення бути освіченими мали одиниці. Наприклад, зовсім не в традиції було навчати жінок іншому, ніж музиці та іноземним мовам, подекуди – поезії. Звичайно, що і це стосувалося лише привілейованих родин.

Тарас Шевченко, щоб мати можливість вчитися малювати, використовував крихти свого вільного часу та переховувався. Катерина Білокур, геніальна художниця, потерпала від нерозуміння батьків, вчилася малювати таємно, використовуючи замість кистей та нормального паперу саморобки та газети. Натомість, батьки Амадея Моцарта, знаного композитора, навпаки з дитинства використовували його талант, змушували постійно займатися та виступати. Втім, усі негаразди не завадили цим трьом гідним особам стати геніями. Самоосвіта та прагнення вчитися і зараз є рушійними силами культурного, емоційного та соціального розвитку та освіти людини.

Право на освіту – одне з соціально-економічних, а також культурних прав людини «другого покоління». Тобто, воно було ідентифіковане та сформоване пізніше за право на життя чи право на гідне або рівне ставлення. Однак, з огляду на дискримінацію, право на освіту може розглядатися також як громадянське право першого покоління, тому що в такому випадку це право входить до змісту права на рівне ставлення.

Стаття 22 Декларації прав людини і громадянина якобінської Конституції (1793) проголошувала завданням суспільства доступність освіти для кожного. А, наприклад, Стаття 157 Німецької Конституції Паульскірхе (1848) передбачала вже безоплатність початкової освіти. Першою право на освіту на конституційному рівні закріпила Мексика (у 1917 році).

У Радянській Росії на конституційному рівні доступ до освіти був визнаний завданням держави статтею 17 Конституції РРФСР 1918 року. Право на освіту з вказівкою на зобов'язання держави було вперше закріплене статтею 121 Конституції СРСР 1936 року, та згодом підтверджене статтею 45 Конституції СРСР 1977 року.

На загальному європейському рівні право на освіту нормативно було закріплене тільки після Другої Світової війни. Так, в Загальній декларації прав людини з'явилася стаття 26, де було закріплене право на освіту. Також, право на освіту закріплене в статтях 13 і 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, статтях 28 і 29 Конвенції про права дитини, у статті 2 Першого протоколу Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у статті 17 Переглянутої Європейської соціальної хартії.

В українській історії право на освіту послідовно знаходило своє нормативно-правове закріплення у :

- *Гадяцьких статтях (1658),*
- *Конституції Пилипа Орлика (1710),*
- *Конституційному проекті «Вільної Спілки» М. Драгоманова (1884),*
- *Першому Універсалі Української Центральної Ради (1917).*

Конституція України 1996 року статтею 53 гарантує:

«Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

3.1.2. Опис змісту права на освіту, понятійний апарат

Право на освіту – це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства.

Освіта надає кожному можливість докладно розуміти перелік прав, котрими кожний володіє, а також – зобов'язання уряду щодо забезпечення цих прав; полегшує доступ до будь-якої інформації. Освіта допомагає кожному розвивати навички спілкування, свої здібності та талант, реалізувати себе як особистість.

Основними характеристиками права на освіту є:

- наявність і доступність права на освіту (недискримінація, фізична і економічна (фінансова) доступність);
- прийнятність, якість і адаптованість освіти;
- академічна свобода викладача та учня (право вибору навчального закладу, викладача, методів викладання, теми дослідження тощо);
- безоплатність початкової та середньої освіти.

Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити усі можливості для реалізації цього права. Варто наголосити на індивідуальному характері права на освіту, необхідності його особистої реалізації. При цьому, неможливим є делегування цього права на основі представництва чи довіреності. Хоча, варто сказати, що саме батьки мають право обирати школу для дитини. *Але це не означає, що дитина не може вирішити змінити навчальний заклад у будь-який момент.*

Існує принцип вільності освіти – дитина може сама обирати зручнішу та ефективнішу для неї методику та форму викладання. Дитина має право обирати факультативні предмети, додаткові заняття та будь-який вид позашкільної освіти. Це гарантується статтею 23 Конституції України – як право на вільний розвиток своєї особистості.

3.1.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права на освіту

Конституційні норми є нормами прямої дії. Отже, якщо право на освіту порушується – є можливість звернення до суду навіть лише на підставі Конституції.

Якщо учнів не влаштовує якість викладацьких послуг, часта та невиправдана зміна вчителів, довга відсутність вчителя, через що належним чином не викладається предмет, немає доступу до підручників, комп'ютерів та інших необхідних для навчання предметів та технологій є можливість:

- досудового та
- судового врегулювання таких справ (цивільний, адміністративний процес).

Досудове врегулювання може здійснюватися шляхом подання заяви або поставлення питання перед шкільними радами, дирекцією школи. Судове врегулювання може відбуватися в рамках адміністративного та цивільного процесів. Наприклад, якщо на погляд учня та/або його батьків, саме директор винний у негараздах, що заважають реалізувати право на освіту або суттєво обмежують це право – можна розпочинати адміністративний процес. Крім того, не варто забувати про дисциплінарне провадження. Якщо на погляд учня та/або батьків, директор школи чи викладачі не можуть впоратися зі своїми професійними обов'язками або нехтують ними – варто подавати заяви до відповідного управління освіти. Якщо у школі практикується насильство стосовно учнів, їх принижують чи вживають дискримінаційні дії; грубо порушується право на освіту – можна розпочинати цивільний процес, а також подавати заяву до відповідних відділів міліції та прокуратури.

3.1.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Мультфільм про Чортеня №13»

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ мультфільм «Чортеня №13»²⁹.

Інструкції / поради ведучому:

1. Покажіть дітям мультфільм.
2. Обговоріть, чим відрізняється школа чортенят від звичайної людської школи. Чи вважають вони правильним, що у школі потрібно вчити поганим речам, не поважати та ображати інших, як це показано у мультфільмі?
3. Обговоріть, яким життєвим постулатам потрібно вчити у школі (доброта, людяність, повага).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи сподобалась їм вправа?

²⁹ <http://www.youtube.com/watch?v=shPssE2bsCo&feature=related>

2. Гра «Придумай новий шкільний предмет»

Завдання:

- поглибити знання про право на якісну та повноцінну освіту;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 45 хвилин.

Матеріали:

- ✓ аркуші паперу.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, що на останній педагогічній раді директор запропонував учням самим придумати нові шкільні предмети, які їм цікаві.
2. Розбийте дітей на 3 – 4 команди
3. Кожна команда повинна придумати назву свого предмета та його короткий опис (5 – 10 речень). Предмети можуть бути смішними та незвичайними (історія казок про принцес, математика для гномів, фізкультура для космонавтів тощо).
4. Кожна команда презентує свій предмет. Можна домовитись, що на наступному уроці буде проведене заняття з одного з вигаданих предметів. Тому, домашнім завданням для команд буде – підготуватись до проведення уроку.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи вважають вони правильним, що директор та вчителі повинні прислухатися до думки учнів щодо предметів, які їм цікаві, або впроваджувати позашкільні заняття на цікаві теми?

3. Гра «Що може вчитель?»

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту;
- засвоїти поняття якісної та професійної освіти, а також те, якою має бути професійна поведінка вчителя.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ м'яч або невелика м'яка іграшка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нехай діти стануть у коло, а Ви самі станьте до середини кола.
2. Поясніть дітям, що вони мають кидати м'яч будь-кому з інших учнів, якщо вчитель говорить про те, що він не має права робити по відношенню до учнів. Якщо йдеться про те, що вважається нормальним та прийнятним – дитина продовжує тримати м'яч у руках. Задавайте питання тому, у кого в руках м'яч.
3. Приклади питань:
 - чи може вчитель ображати словами або діями учнів?
 - чи може вчитель заохочувати учнів добрими словами, написаними про них у щоденнику, щоб це побачили батьки?
 - чи може вчитель вимагати читати книжки, яких не має у шкільній програмі з літератури?
 - чи може вчитель дати можливість виправити погану оцінку?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ як і кому можна поскаржитись, якщо вчитель веде себе неприйнятно по відношенню до учнів?

4. Вправа «Знайди зайву картинку»

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 10 хвилин.

Матеріали:

картинки:

- ✓ урок у школі;
- ✓ лекція в інституті;
- ✓ похід до музею;
- ✓ учень сидить на лавці, курить та п'є пиво.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям про важливість навчання і про те, що людина може вчитися усе своє життя – у школі, в інституті, на роботі, у театрі або музеї. Однак, неможливо навчитися чогось доброго у поганій компанії та нічого не роблячи.
2. Запропонуйте дітям на основі картинок обговорити місця, де можна вчитися і місця, де цього робити не варто.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи зрозуміли вони, як важливо вчитися, вдосконалюватися та займатися корисними справами?

5. Вправа «Альтернативна освіта»

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту;
- поглибити навички командної роботи.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

картинки:

- ✓ музей;
- ✓ поле з квітами;
- ✓ театр;
- ✓ тролейбус;
- ✓ спортивна секція.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям про важливість навчання і про те, що людина може навчатися усе життя – у школі, в інституті, на роботі, у театрі або музеї.
2. Запропонуйте дітям розділитися на 4 групи, кожній з яких дається картинка.
3. Учні мають підготувати коротку презентацію, чого можна навчитися у місці, яке зображене на картинці і, яким способом це можна зробити.
4. Кожна команда представляє свої результати.
5. Можна обрати всім класом місце, яке сподобалось найбільше, та провести там наступний урок.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи зрозуміли вони, як важливо вчитися та вдосконалюватися?
- ✓ чи усвідомили вони те, що вчитися надзвичайно цікаво і робити це можна у найнезвичніших місцях.

3.1.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Гра «Листи у минуле»

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту;
- розвинути вміння пояснювати переваги володіти цим правом іншим людям.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ папір, ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Сформууйте дві чи три команди (залежно від кількості учнів).
2. Розкажіть про вразливі групи, право на освіту яких, було знехтувано суспільством, традиціями або державою.
3. Запропонуйте учням обрати для себе вразливу групу, наприклад, кріпаки, гладіатори, хрестоносці, зманіжені панянки тощо.
4. Листи складаються на тему: які можливості для них може дати освіта, якби вони прагнули та мали фізичну можливість вчитися, як би змінилося їхнє життя, а, можливо, і історія людства?
5. Кожна група готує лист. Обраний групою представник презентує лист перед класом.
6. Потім листи обговорюються усім класом.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ чому саме таку вразливу групу було обрано?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ чи хотіли б вони отримати листи з майбутнього, де б їм відкрилися втрачені переваги та, можливо, інші неznані нині права?

2. Задача

Учень останні два роки навчання мав проблеми зі здоров'ям, тому перейшов на домашнє навчання. Вчителі навідувалися нерегулярно, але оцінювали та атестували учня добре. Після закінчення школи учень провалив вступні іспити. Через це він подав до суду заяву про порушення його права на освіту через незабезпечення доступу до навчання та якості навчання.

Питання: Чи є, на ваш погляд, судові перспективи у цієї справи? Чи мали учень та його мати право оскаржувати дії дирекції та вчителів ще під час навчання учня у школі?

Завдання:

- розібратися з сутністю права на освіту на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свою думку.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 20 – 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради вєдучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

3. Групове обговорення завдання

Міністерство освіти впроваджує нову освітню реформу, в результаті чого впродовж вересня та жовтня учні не мають підручників, а предмети викладаються за старою програмою або за індивідуальними методиками вчителів.

Аналогічна ситуація – впроваджені нові випускні тести, але впродовж травня ані вчителі, ані учні не знають, в який спосіб відбуватиметься тестування.

Питання:

Як треба реагувати при виникненні подібних ситуацій?

Які існують правові можливості вирішення цієї проблеми?

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту на конкретних прикладах;
- розвинути дискусійні навички.

Кількість учасників: весь клас.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст завдання. Поставлені перед класом питання.

Інструкції / поради ведучому:

1. Прочитайте класу завдання.
2. По черзі ставте перед класом зазначені у завданні питання та змодельовані ситуації.
3. Діти самостійно визначаються, хто має відповідати. Вітаються доповнення та різні погляди. Спробуйте почути кожного.
4. Можна влаштувати голосування, хто з класу підтримує висловлене одним з учнів рішення.
5. Якщо дитина хоче виходити до дошки/стенду та щось малювати/креслити – забезпечте всім необхідним (крейда, папір, маркер).

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ які питання так і залишилися відкритими?

4. «Комплексна програма захисту «Відстояти школу!»

У вашому районі закриваються дві українські школи, натомість відкривається одна – російська. Місцева влада та управління освіти пояснює це тим, що в районі проживає більше російськомовних родин, тому утримання двох українських шкіл є обтяжливим для бюджету. Розробіть комплексну кампанію з відстоювання хоча б однієї школи, з такими складовими:

- громадська;
- фінансова;
- інформаційна;
- піарницька;
- правнича, судова;
- освітня.

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту на конкретному прикладі;
- розвинути вміння всебічно та комплексно думати, реагувати та відстоювати свою думку.

Кількість учасників: 10 осіб.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст завдання (у викладача);
- ✓ папір, ручки.

Інструкції / поради ведучому:

1. Сформууйте дві чи три команди (залежно від кількості учнів).
2. Учні мають обрати лідерів.
3. Поясніть командам мету завдання.
4. Лідери повинні поставити перед командою завдання, визначити пріоритети, обрати відповідальних за підготовку та проведення кампаній.
5. Команди повинні визначитися стосовно того, які саме кампанії (судові, громадянські, піарницькі, інформаційні тощо) вони хочуть застосовувати.
6. Команди повинні визначитися стосовно дій та складових цих кампаній.
7. Команди розробляють та виписують Комплексну програму захисту.
8. Можна використовувати відео-, друковані матеріали, робити газети, репортажі, листівки тощо.
9. Лідер команди презентує напрацьовану Комплексну програму захисту.
10. Усі програми широко дискутуються учнями.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ яка складова Комплексної програми та в якій з груп виписана та представлена найбільш якісно?
- ✓ від якої складової Комплексної програми слід очікувати найбільше користі?
- ✓ яка команда краща, на їхню думку, та чому?

Так само можна на базі цього прикладу влаштувати громадські чи судові слухання. Розбити клас на групи підтримки однієї та іншої позиції. Самі групи обирають адвокатів, постраждалих, свідків, відповідачів, представників влади, Омбудсмена, суддів тощо.

5. Створення посади «Шкільний Омбудсмен»

Завдання:

- поглибити знання про право на освіту;
- застосувати свої знання на практиці;
- вписати можливі механізми захисту цього права.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 – 40 хвилин.

Матеріали:

- ✓ будь-яке Положення як приклад документу;
- ✓ перелік базових питань, які повинні бути зазначеними у Положенні.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте дітей на групи.
2. Розкажіть дітям про інститут Омбудсмена.
3. Поясніть, чим може займатися шкільний Омбудсмен. Можна провести голосування щодо того, чи потрібна така посада у школі.
4. Роздайте групам текст Положення та перелік базових питань.
5. Поясніть дітям завдання – скласти Положення про Шкільного Омбудсмена. Слід визначитися з розділами документу, наповненням, поняттями.
6. Визначтеся щонайменше з такими питаннями:
 - *навіщо створюватиметься ця посада та, які можуть бути функції Омбудсмена;*
 - *процедура подання скарг та методи роботи Омбудсмена зі скаргами;*
 - *взаємодія Омбудсмена з органами шкільного самоврядування, педагогічною радою, батьківськими комітетами тощо.*
7. Після завершення роботи, попросіть групи представити складене Положення.
8. Група може обрати доповідача для презентації та захисту документа. Кожен з учасників групи має право доповнювати презентацію та висловлювати свою позицію. Кожен член іншої групи може ставити будь-які питання.
9. Наступним кроком може бути складання єдиного / уніфікованого Положення про Шкільного Омбудсмена на базі запропонованих групами варіантів.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи важко визначитися з функціями, правами та обов'язками Шкільного Омбудсмена?
- ✓ що залишилося не прописаним та негарантованим?
- ✓ що було найважчим та найлегшим у роботі?
- ✓ які додаткові матеріали могли б згодитися?

3.2. Право знати свої права

3.2.1. Історія та особливості виникнення еволюції права знати свої права

В одній з народних казок мстивий король, щоб позбутися нескорених підлеглих, посилав їх із завданням «*підти туди – не знаю куди, принеси те, не знаю що*». У правових державах і за умов, коли людина має право знати свої права – подібні завдання просто не можуть виникати з тієї причини, що вони – неправомірні.

З людиною, котра про себе, свої можливості, права і навіть обов'язки нічого не знає, можна чинити будь-який ґвалт та безлад, примушувати до незаконних дій, до війн, знущатися та принижувати. Власне, подібне використання незахищеності та необізнаності людей тривало та триває у тих країнах, де режим правління наближений до тоталітарного.

Існує такий афоризм: «Для того, щоб Закон підіймав вас – частіше підіймайте Закон». Обізнана людина має більше шансів почуватися захищеною.

Держава на підставі договірних стосунків (теорія, прихильником якої був, наприклад, Руссо) повинна забезпечувати обізнаність громадян з їхніми правами. Незнання закону не звільняє від відповідальності, а знання закону допоможе користуватися своїми правами в повному обсязі, а також усвідомити свою відповідальність та уникнути неправомірних ситуацій.

Стаття 57 Конституції України передбачає:

«Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними».

3.2.2. Опис змісту права знати свої права, понятійний апарат

Свобода не може бути справжньою, якщо людина не буде знати, на що вона має право, а що є її обов'язком. Отже, про наявність права чи свободи, про обмеження цього права, зміну обсягу права, взагалі зміну правил, що стосуються прав чи обов'язків, держава повинна належним чином інформувати кожного.

Наприклад, якщо у школі змінюються правила оцінки навчання, звільняють вчителів, запроваджують нові предмети, переходять на інші підручники тощо – все це мають доводити до відома учнів або через дошку оголошень, або, ознайомлюючи учнів з наказами та розпорядженнями директора. Крім того, кожен учень та/або його батьки повинні мати право та час на оскарження таких рішень, якщо вони з ними категорично не згодні.

Закони України набувають чинності через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначене самими законами, але не раніше дня їх опублікування. Офіційно опублікованими закони повинні бути протягом 15 днів після підписання і прийняття до виконання Президентом України. Офіційним (щодо законів України, а також інших актів Верховної Ради України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України) є

опублікування тільки в таких друкованих виданнях як:

- газета «Голос України»;
- газета «Урядовий кур'єр»;
- «Відомості Верховної Ради України»;
- «Офіційний вісник України».

Користь реалізації права знати свої права легко прослідкувати на прикладі спілкування з міліцією. Існує тенденція збільшення випадків, коли молоду людину правоохоронні органи затримують на вулиці і можуть запроторити у відділок. Захистити у таких випадках допоможе не тільки знання власних прав, а й обізнаність з правами та обов'язками працівників патрульно-постової служби (ППС), котрі відображені у «Статуті ППС» та Законі України «Про міліцію».

Співробітник міліції у будь-яких умовах має бути ввічливим і тактовним з громадянами, звертатися до них на «Ви», свої вимоги і зауваження висловлювати у переконливій і зрозумілій формі. Крім того, у спілкуванні з громадянами неприпустимі:

- підвищення тону, грубість, зарозумілість;
- іронічний або невічливий виклад зауваження;
- фрази або репліки, які принижують людську гідність;
- погрози, повчання і несправедливі докори;
- пред'явлення необґрунтованих звинувачень;
- загрозові або такі, що кривдять жести і знаки (ст. 143 Статуту ППС).

З підлітками патрульно-постові наряди мають поводитися так само ввічливо, як і з дорослими. Зауваження дітям робляться з урахуванням їх психології і рівня розвитку (п. 146 Статуту ППС).

Співробітник ППС, який знаходиться при виконанні своїх обов'язків, зобов'язаний:

- бути у форменому одязі, може мати закріплений на одязі номерний знак (жетон), на якому вказаний персональний номер та підрозділ, в якому він служить;
- на першу вимогу посадовців і громадян назвати своє прізвище, місце роботи і пред'явити своє службове посвідчення для ознайомлення, не випускаючи його з рук. При цьому, тримати посвідчення співробітник ППС повинен так, щоб його зручно було прочитати і у разі потреби переписати дані співробітника.

Слід обов'язково переписати дані співробітника міліції, оскільки вони можуть стати в нагоді у разі оскарження його незаконних дій. У разі, якщо патрульний ставить питання: «Нащо Ви робите записи?», слід відповідати йому прямо, що хочете знати його дані, щоб оскаржити дії міліціонера, якщо вони виявляться неправомірними. Зверніть увагу, що не треба кричати: «Я скаржитимуся», скандалити і погрожувати. Потрібно спокійно сказати щось на зразок: «Якщо Ви порушуєте закон, я буду вимушений написати заяву в прокуратуру».

Таких прикладів можна наводити безліч. Учні варто також пам'ятати про свої права споживача, коли він щось купує в їдальні та магазині, і йому не подобається якість пропонованого товару чи якість обслуговування. Учні варто пам'ятати про свої права, коли

вчитель принижує його гідність, ставиться до нього не толерантно або недбало викладає матеріал. Учню варто пам'ятати про свої права, коли йому безпідставно відмовляють надати потрібну інформацію, хай навіть це стосується підручника, посібника або книжки у шкільній чи районній бібліотеці.

Важливим етапом розвитку права знати свої права в Україні стало прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації» у січні 2011 року. Закон зобов'язує суб'єктів владних повноважень (наприклад, Міністрів, їхніх заступників, голову місцевої державної адміністрації, директора школи тощо) вчасно та доступно поширювати інформацію, а також вчасно та всебічно відповідати на запити громадян.

Наприклад, учень хоче знати, яка екологічна ситуація в районі, де він проживає або вчиться. Інформацію має бути поширено на сайтах відповідного Міністерства, органу місцевого самоврядування чи місцевої державної адміністрації. Якщо учень звернеться з таким (або іншим) запитом, йому повинні своєчасно та повно відповісти. Це саме стосується, наприклад, зміни освітньої програми, введення чи скорочення шкільних дисциплін; тарифів на навчання та інших фінансових питань; якості харчування у шкільній їдальні; скорочення гуртків у межах району проживання учня; можливості літнього оздоровчого відпочинку; зміни руху маршрутних таксі або автобусів; режим роботи органів опіки та піклування тощо.

Якщо учню відмовляють у наданні такої інформації або несвоечасно і незадовільно надали її, дії, бездіяльність чи рішення суб'єктів владних повноважень можна оскаржити до суду, у порядку підлеглості до вищого органу державної влади або посадової особи.

3.2.3. Загальна характеристика відповідальності за порушення права знати свої права

Якщо учень не знатиме свої права – це може зашкодити йому самому, адже права вигідніше знати. Учням слід пам'ятати про те, що незнання закону не звільняє від відповідальності, тому свої обов'язки краще знати, як і поважати права інших людей. Також, слід не забувати про те, що знання своїх прав допоможе учню почуватися впевненіше.

Будь-яка особа, винна у порушенні вашого права знати свої права, підпадає під широкий спектр відповідальності, залежно від наслідків:

- кримінальну;
- цивільну;
- адміністративну;
- трудову/дисциплінарну.

Також, Законом про доступ до публічної інформації встановлено відповідальність за:

- ненадання відповіді на запит;
- ненадання інформації на запит;
- безпідставну відмову у задоволенні запиту на інформацію;
- неоприлюднення інформації, що обов'язково має оприлюднюватися;
- надання або оприлюднення недостовірної, неточної або неповної інформації;
- несвоечасне надання інформації;
- необґрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом;
- нездійснення реєстрації документів;
- навмисне приховування або знищення інформації чи документів.

Особи, чиї права та законні інтереси були порушені, мають право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди в порядку, визначеному цивільним та адміністративним законодавством.

3.2.4. Практичні вправи для дітей молодшого шкільного віку (6–12 років)

1. Вправа «Мультфільм про Антошку»

Завдання:

- поглибити знання про право знати свої права;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ мультфільм «Антошка»³⁰.

Інструкції / поради ведучому:

1. Покажіть дітям мультфільм про Антошку.
2. Обговоріть, про що йдеться у мультфільмі (співається у пісеньці)?
3. Поясніть дітям, що Антошка був неправий, оскільки говорив, що не буде виконувати свої обов'язки, тому що він про них не знає (його не навчили цьому у школі).
4. Обговоріть ситуацію, коли Антошка не отримав обіду (не скористався своїм правом), тому що не хотів виконувати свої обов'язки.
5. Обговоріть зв'язок між правами та обов'язками. Чи згодні діти, що для повноцінного користування своїми правами, потрібно і належним чином виконувати свої обов'язки?

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи згодні вони, що потрібно знати свої права і обов'язки?

³⁰ <http://www.youtube.com/watch?v=9vNioJXQcK8>

2. Гра «Правила поведінки у казках»

Завдання:

- поглибити знання про право знати свої права;
- розвинути навички командної роботи;
- розвинути уяву та творче мислення.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 45 хвилин.

Матеріали:

- ✓ аркуші паперу, маркери, кольорові олівці;
- ✓ картинки із зображеннями з казок: замок Снігової Королеви, лікарня Айболита, корал, в якому живе Русалонька, будинок Трьох ведмедів.

Інструкції / поради ведучому:

1. Розкажіть дітям, що у кожній казці існують свої правила поведінки. Однак, для того, щоб усі виконували ці правила, про них потрібно розказати або ж намалювати знаки, як потрібно поводитись.
2. Розбийте дітей на 3 – 4 команди, роздайте командам по одній картинці.
3. Кожна команда повинна придумати оголошення, як потрібно поводитись у чарівних спорудах або намалювати знак, що можна або не можна робити (3 – 5 оголошень або знаків). Оголошення та знаки мають бути смішними, незвичайними («Не лизати стіни у замку Снігової Королеви!», «Не дратувати хворих звірів на прийомі у Айболита!», «Не псувати водорості біля коралу Русалоньки!», «Не їсти кашу Трьох ведмедів!» тощо).
4. Кожна команда презентує свої напрацювання.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалось їм працювати у команді?
- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ чи вважають вони, що для того, щоб виконувати всі правила поведінки, про них потрібно інформувати інших, щоб вони їх також знали?

3. Гра «Де дізнатись про права?»

Завдання:

- поглибити знання про право на поінформованість про права і обов'язки;
- дізнатися, де можна взяти про права і обов'язки у повсякденному житті.

Кількість учасників: 10 і більше.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ м'яч або невелика м'яка іграшка.

Інструкції / поради ведучому:

1. Нехай діти стануть у коло, а Ви станьте до середини кола.
2. Поясніть дітям, що вони мають кидати м'яч будь-кому з інших, якщо вчитель говорить про те, де можна дізнатися про свої права та обов'язки або правила поведінки. Неправильних варіантів у цьому завданні немає. Задавайте питання тому, у кого в руках м'яч.
3. Приклади відповідей на запитання «Де можна дізнатися про права та обов'язки або про правила поведінки?»: з газет, новин, від батьків, від вчителів, з таблички на електричному щитку (не відкривай – уб'є!), з оголошення у під'їзді тощо.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи сподобалась їм вправа?
- ✓ де швидше за все можна дізнатися про свої права та обов'язки?

3.2.5. Практичні вправи для дітей старшого шкільного віку (13–18 років)

1. Гра «Міліціонер та затриманий»

ЗАДАЧІ:

- А) Учень о 22:00 повертається додому від репетитора або з тренування. У власному дворі його затримує міліціонер, вимагає пояснень, що учень робить в цей час один на вулиці, погрожує забрати до відділку. Чи правомірні вимоги міліціонера? Аргументи та дії учня. Реакція міліціонера.
- Б) Учень о 4 годині ночі повертається з дискотеки. У власному дворі його затримує міліціонер, вимагає пояснень, де учень був. Почувши відповідь, повідомляє, що на дискотеці була скоєна бійка, свідки показали на нього, тому його затримують. Чи правомірні вимоги міліціонера? Аргументи та дії учня. Реакція міліціонера.
- В) Учень після занять повертається додому, його зупиняє міліціонер, просить показати мобільний телефон, а потім каже, що такий телефон викрадено в учня молодших класів. Міліціонер забирає телефон та хоче забрати учня у відділок. Чи правомірні вимоги міліціонера? Аргументи та дії учня. Реакція міліціонера.
- Г) Під час затримання учня за бійку на території школи, міліціонер б'є учня кийком, вживає брутальну лайку та намагається схилити на свій бік свідків з числа учнів. Чи правомірні вимоги міліціонера? Аргументи та дії учня. Реакція міліціонера.

Завдання:

- поглибити знання про право знати свої права на прикладах відстоювання своїх прав під час спілкування з представниками влади.

Кількість учасників: весь клас.

Час: 20 – 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ Статут «ППС», «Закон про міліцію».

Інструкції / поради ведучому:

1. Розбийте клас на пари. Один учень – міліціонер, інший – затриманий.
2. Прочитайте класу завдання.
3. По черзі ставте перед парами зазначені у завданні питання та змодельовані ситуації.
4. Вислухайте думки учнів.
5. Роздайте учням копії статуту ППС та закону про міліцію.

6. Дайте час учням перевірити свої слова та дії.
7. Після цього ще раз попросіть учнів виконати завдання, враховуючи свої можливі помилки.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ чи допоміг статут «ППС» та «Закон про міліцію» відстояти свої права?
- ✓ які питання так і залишилися відкритими?

2. Задача

Директор школи через нестачу викладацьких кадрів вирішив скоротити уроки іноземної мови, натомість збільшити кількість уроків математики. Про своє рішення він не повідомив ані учням, ані батькам, ані вчителям.

Питання:

- Чи є, на ваш погляд, порушення права знати свої права?
- Як мав вчинити директор?
- Які можливості оскарження ухваленого директором рішення та захисту своїх прав є в учнів?
- Яким чином подібне рішення мало ухвалюватися та оприлюднюватися?

Завдання:

- розібратися з сутністю права знати свої права на конкретному прикладі;
- розвинути навички самостійної роботи та вміння відстоювати свою позицію.

Кількість учасників: задіяний весь клас.

Час: 15–20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Роздайте дітям текст задачі.
2. Повідомте, скільки часу має тривати завдання.
3. Запропонуйте на звороті аркушу із завданням надати повне та аргументоване вирішення поставлених перед учнями питань.
4. Бажано залишити час на обговорення виконаного завдання та обмін думками.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?

3. Судове оскарження. Час діяти

СИНОПСИС: Випускник школи за повісткою приходить до військового комітету, де подає заяву щодо проходження альтернативної служби замість військової. Представник військового комітету повідомляє йому, що на території цього району за рішенням їхнього керівника скасована можливість альтернативної служби, про що повідомлено в місцевій газеті. Під час розмови представник військового комітету висміює релігійні та світоглядні (миролюбність) погляди випускника. Випускник вирішує оскаржити дії представника військового комітету в суді.

Питання:

- Чи є судові перспективи для цієї справи?
- Які права, на ваш погляд, порушені?
- Чи є дії представника військового комітету неправомірними?

Завдання:

- розібратися з сутністю права знати свої права (і можливо, інших прав також) на конкретному прикладі;
- розвинути вміння швидко, комплексно думати, реагувати та відстоювати свою позицію.

Кількість учасників: задіяний весь клас, розділений на групи.

Час: 30 хвилин.

Матеріали:

- ✓ текст задачі.

Інструкції / поради ведучому:

1. Завчасно роздайте дітям текст завдання.
2. Розбийте клас на групи – представники учня, представники військового комітету, судді.
3. Повідомте, скільки часу має тривати завдання, які питання групи повинні вирішити та в якій послідовності.
4. Представники учня мають приготувати позовну заяву.
5. Представники військового комітету повинні мати час на обговорення позовної заяви та підготовку аргументів.
6. Клас ділиться на сектори: сектор учня, сектор військового комітету та сектор суддів.
7. Спочатку виступає доповідач з групи представників учня.
8. Потім виступає група представників військового комітету.
9. Група суддів слухає виступи інших груп, ставить запитання, ухвалює рішення.
10. Під час судових сцен мають вирішитися всі питання, що порушуються у завданні.
11. Бажано залишити час на обговорення ухваленого судом рішення.

12. Групи можуть визначитися, чи будуть вони оскаржувати рішення групи суддів у разі незгоди.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ чи швидко вони розібралися із завданням?
- ✓ з чим було найважче визначитися?
- ✓ що з питань вони залишили відкритим, тобто таким, що має не одне, а кілька шляхів вирішення, на їхній погляд?
- ✓ у чому були сильні та слабкі сторони захисту та представлення позиції групою учнів та групою військового комітету? Чи діяла справедливо група суддів?

4. Гра «Зіпсований телефон»

Завдання:

- продемонструвати як доведення закону не за встановленими законом правилами, а стихійно, шляхом зіпсованого телефону, може спотворити норму закону;
- розвинути фантазію.

Кількість учасників: весь клас або 2 групи.

Час: 15 – 20 хвилин.

Матеріали:

- ✓ написана на папірці будь-яка норма закону.

Інструкції / поради ведучому:

1. Поясніть сутність гри «Зіпсований телефон».
2. Поясніть мету: довести, що навіть інформація про закон, котру ви почули від друга, може бути неправильною чи спотвореною.
3. Діти утворюють ланцюг.
4. Прочитайте швидко на вухо одному з учнів написану на папірці норму закону. Той швидко повторює почуту фразу іншому.
5. У такий спосіб інформація доходить до учня, який завершує ланцюг.
6. Учень проголошує, що він почув.
7. Почуте від учня порівнюється з написаним на папірці.

Зворотній зв'язок:

Подякуйте дітям за їхню роботу, а також обговоріть виконання вправи, зокрема, запитайте дітей:

- ✓ на якій ланці фразу було найбільше спотворено?
- ✓ поговоріть про важливість бути уважними, а також, нехай учні пригадають, яким чином закони мають бути доведені до відома громадськості.

4. Глосарій

Власність – можливість людини володіти, користуватися, розпоряджуватися майном, що належить людині.

Генетичні характеристики – колір шкіри, волосся та очей, риси обличчя, ріст, вага тощо.

Гідність – це поняття, яке виражає цінність будь-якої людини як особистості. Також воно означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства.

Дискримінація – це будь-яке позбавлення або обмеження можливостей для одних людей відносно можливостей інших.

Евтаназія – це умисні дії чи бездіяльність медичних працівників (або інших осіб), які здійснюються ними для припинення фізичних, психічних і моральних страждань пацієнта. Для цього обов'язковим є письмове або усне клопотання пацієнта, який усвідомлює значення своїх дій.

Необхідна оборона – це заподіяння необхідної шкоди тому, хто посягає на законні права та свободи людини, її близьких або власність, щоб припинити таке посягання.

Особиста недоторканність – це гарантія від посягань з боку будь-кого. Воно складається з таких понять, як психологічна та фізична недоторканність. Психологічна недоторканність означає захист людини від погроз, залякування, шантажу, маніпулювання. Фізична або тілесна недоторканність передбачає, що людині не може бути заподіяно тілесних ушкоджень, застосовано катування або тортури, викрадено або незаконно позбавлено волі.

Персональні дані – це будь-яка інформація, яка стосується конкретної людини, наприклад, ім'я, паспортні дані, місце проживання, номери телефонів, банківських рахунків тощо.

Особисте життя – відносини та поведінка людини у сім'ї, її побут, особисті та інтимні стосунки.

Свобода – означає міру можливої та дозволеної поведінки особи розпоряджатися собою, своїми вчинками та часом.

Свобода думки і слова – означає, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях та публічно висловлювати їх, у тому числі як погляди і переконання.

Совість – інтуїтивна здатність відшукувувати єдиний справедливий сенс, що криється в кожній ситуації.

Толерантність – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших.

5. Додатки

Перелік додатків

Додаток А. Загальна декларація прав людини (1948).

Додаток Б. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966).

Додаток В. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966).

Додаток Г. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950).

Додаток Ґ. Конвенція про права дитини (1989).

Додаток Д. Конституція України (витяг, 1996).

Додаток А. Загальна декларація прав людини (1948)

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)
Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року

Неофіційний переклад

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру: і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея

проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод та забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального й ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їхній захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній та культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однакоим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна

сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права та свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом винятково з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав та свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Додаток Б. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966)

*(Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР
N 2148-VIII від 19.10.73)*

Неофіційний переклад

Держави, які беруть участь у цьому Пакті,

беручи до уваги, що, відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

визнаючи, що ці права випливають із властивої людській особі гідності,

визнаючи, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і дотримання прав, визнаних у цьому Пакті,

погоджуються про такі статті:

Частина I

Стаття 1

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають із міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

Частина II

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

2. Якщо це вже не передбачено існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті.

3. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується:

а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, котрі діяли як особи офіційні;

б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту;

с) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються.

Стаття 3

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4

1. Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть увживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації винятково на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

2. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18.

3. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також

зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ.

Стаття 5

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі-учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі.

Частина III

Стаття 6

1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. В країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

3. Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасницям цього Пакту права яким би то не було шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок.

6. Ніщо в цій статті не може бути підставою для відстрочення або недопущення скасування смертної кари будь-якою державою-учасницею цього Пакту.

Стаття 7

Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам.

Стаття 8

1. Нікого не можуть тримати в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.
2. Нікого не можуть держати в підневільному стані.
3. а) Нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці;
б) в тих країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, зв'язане з каторжними роботами, пункт 3 (а) не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, що призначив таке покарання;
с) терміном «примусова чи обов'язкова праця» в цьому пункті не охоплюється:
 - i) будь-яка не згадана в підпункті (б) робота чи служба, яку, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення;
 - ii) будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмова від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів;
 - iii) будь-яка служба, обов'язкова у випадках надзвичайного становища або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення;
 - iv) будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадських обов'язків.

Стаття 9

1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом.
2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.
3. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантій явки на суд, явки на судовий розгляд у будь-якій іншій його стадії і, в разі необхідності, явки для виконання вироку.
4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи у суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.
5. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили.

Стаття 10

1. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання

гідності, властивої людській особі.

2. а) Обвинувачені у випадках, коли немає виняткових обставин, поміщаються окремо від засуджених, і їм надається окремий режим, що відповідає їхньому статусу незасуджених осіб.

б) обвинувачені неповнолітні відокремлюються від повнолітніх і в найкоротший строк доставляються до суду для винесення рішення.

3. Пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання. Неповнолітні правопорушники відокремлюються від повнолітніх, і їм надається режим, що відповідає їхньому віку і правовому статусу.

Стаття 11

Ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання.

Стаття 12

1. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

2. Кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну.

3. Згадані вище права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті.

4. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну.

Стаття 13

Іноземець, що законно перебуває на території будь-якої держави-учасниці цього Пакту, може бути висланий тільки на виконання рішення, винесеного відповідно до закону, і, якщо імперативні міркування державної безпеки не вимагають іншого, має право на подання доводів проти свого вислання, на перегляд своєї справи компетентною владою чи особою або особами, спеціально призначеними компетентною владою, і на те, щоб бути представленим для цієї мети перед цією владою, особою чи особами.

Стаття 14

1. Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або

коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми.

2. Кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно із законом.

3. Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності:

a) бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

b) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту і спілкуватися з обраним самим ним захисником;

c) бути судженим без невиправданої затримки;

d) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника у будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника;

e) допитувати свідків, які дають проти нього показання, або мати право на те, щоб цих свідків було допитано, і мати право на виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що дають показання проти нього;

f) користуватися безплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, використовуваної в суді, або не говорить цією мовою;

g) не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним.

4. Щодо неповнолітніх процес повинен бути таким, щоб урахувались їхні вік і бажаність сприяння їх перевихованню.

5. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищестоящою судовою інстанцією згідно із законом.

6. Коли будь-яку особу остаточним рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасований або їй було даровано помилування на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно із законом, коли не буде доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена винятково або частково з її вини.

7. Ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни.

Стаття 15

1. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упущення, що, згідно з діючим на момент його вчинення

внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом установлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.

2. Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню під суд і покаранню будь-якої особи за будь-яке діяння чи упушення, що на момент вчинення були кримінальним злочином згідно із загальними принципами права, визнаними міжнародним товариством.

Стаття 16

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 17

1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

Стаття 19

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними

обмеженнями, які, однак, мають установлюватися законом і бути необхідними:

а) для поважання прав і репутації інших осіб;

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20

1. Будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом.

2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Стаття 21

Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Стаття 22

1. Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту прав на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 23

1. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

2. За чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження та право заснувати сім'ю.

3. Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, що одружуються.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, повинні вжити належних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків обох з подружжя щодо одруження, під час

перебування в шлюбі і при його розірванні. В разі розірвання шлюбу має передбачатися необхідний захист усіх дітей.

Стаття 24

1. Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави.

2. Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я.

3. Кожна дитина має право на набуття громадянства.

Стаття 25

Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального та рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;

с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

Стаття 26

Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону.

В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Частина IV

Стаття 28

1. Створюється Комітет із права людини (іменований нижче в цьому Пакті «Комітет»). Він складається з вісімнадцяти членів і виконує функції, передбачені нижче.

2. До складу Комітету входять особи, які є громадянами держав-учасниць цього Пакту і мають високі моральні якості та визнану компетентність у галузі прав людини, причому береться до уваги корисність участі кількох осіб, які мають юридичний досвід.

3. Члени Комітету обираються і працюють як такі.

Стаття 29

1. Члени Комітету обираються таємним голосуванням із списку осіб, що відповідають вимогам, передбаченим у статті 28, і були висунуті для цієї мети державами-учасницями цього Пакту.

2. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, може висунути не більше двох осіб. Ці особи повинні бути громадянами держави, що їх висуває.

3. Будь-яка особа має право на повторне висунення.

Стаття 30

1. Перші вибори проводяться не пізніше як через шість місяців з дня набрання чинності цим Пактом.

2. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів до Комітету, крім виборів для заповнення тих вакансій, про відкриття яких оголошується відповідно до статті 34, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається з письмовим запрошенням до держав-учасниць цього Пакту подати протягом трьох місяців кандидатури в члени Комітету.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список усіх висунутих таким чином осіб із зазначенням держав-учасниць цього Пакту, які висунули даних осіб, і подає цей список державам, що беруть участь у цьому Пакті, не пізніш як за місяць до дати проведення кожних виборів.

4. Обрання членів Комітету проводиться на засіданні держав-учасниць цього Пакту, яке скликає Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй в центральних установах Організації Об'єднаних Націй. На цьому засіданні, для якого кворумом є присутність двох третин держав-учасниць цього Пакту, обраними до Комітету є ті особи, кандидатури яких дістають найбільше число голосів присутніх і голосуючих представників держав-учасниць.

Стаття 31

1. До Комітету не може входити більш як по одному громадянину однієї і тієї ж держави.

2. При виборах до Комітету береться до уваги справедливий географічний розподіл членів і представництво різних форм цивілізації та основних правових систем.

Стаття 32

1. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк. Вони мають право бути переобраними при повторному висуненні їхніх кандидатур. Однак строк повноважень дев'яти з тих членів, яких обрано на перших виборах, минає в кінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих дев'яти членів визначає за жеребом голова засідання, про яке згадується в пункті 4 статті 30.

2. По закінченні повноважень вибори проводяться відповідно до попередніх статей даної частини цього Пакту.

Стаття 33

1. Якщо, на одностайну думку інших членів, якийсь член Комітету припинив виконання своїх функцій з будь-якої причини, крім тимчасової відсутності, Голова Комітету повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує потім місце цього члена вакантним.

2. У разі смерті або виходу у відставку якогось члена Комітету Голова негайно повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує це місце вакантним з дня смерті або з того дня, коли вихід у відставку стає дійсним.

Стаття 34

1. Коли оголошується відкриття вакансії відповідно до статті 33 і коли строк повноважень члена, що його має бути замінено, не скінчується протягом шести місяців після оголошення цієї вакансії, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє про неї кожну державу-учасницю цього Пакту, яка може протягом двох місяців подати відповідно до статті 29 кандидатуру для заповнення цієї вакансії.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список висунутих таким чином осіб і подає цей список державам, які беруть участь у цьому Пакті. Вибори для заповнення вакансії проводяться потім згідно з відповідними положеннями даної частини цього Пакту.

3. Член Комітету, обраний для зайняття вакансії, оголошеної відповідно до статті 33, займає посаду протягом решти частини строку повноважень члена, який звільнив місце в Комітеті, згідно із положеннями зазначеної статті.

Стаття 35

Члени Комітету одержують затверджену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй в порядку і на умовах, установлених Генеральною Асамблеєю з урахуванням важливості обов'язків Комітету.

Стаття 36

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідний персонал

і матеріальні засоби для ефективного здійснення функцій Комітету відповідно до цього Пакту.

Стаття 37

1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає перше засідання Комітету в центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

2. Після свого першого засідання Комітет збирається в такий час, який передбачено в його правилах процедури.

3. Комітет звичайно збирається в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або у Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві.

Стаття 38

Кожний член Комітету до того, як почати виконання своїх обов'язків, робить урочисту заяву на відкритому засіданні Комітету про те, що здійснюватиме свої функції безсторонньо і сумлінно.

Стаття 39

1. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк. Вони можуть бути переобрані.

2. Комітет установлює свої власні правила процедури, але ці правила повинні, зокрема, передбачити, що:

- a) дванадцять членів Комітету утворюють кворум;
- b) постанови Комітету приймаються більшістю голосів присутніх членів.

Стаття 40

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати доповіді про здійснені ними заходи для втілення у життя прав, визнаних у цьому Пакті, і про прогрес, досягнутий у використанні цих прав:

- a) протягом одного року після набрання чинності цим Пактом щодо відповідних держав-учасниць;
- b) після цього в усіх випадках, коли того зажадає Комітет.

2. Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх у Комітет для розгляду. В доповідях зазначаються фактори та утруднення, коли такі є, що впливають на втілення у життя цього Пакту.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй після консультацій з Комітетом може послати заінтересованим спеціалізованим установам примірники тих частин доповідей, які можуть стосуватися сфери їх компетенції.

4. Комітет вивчає доповіді, подані державами, які беруть участь у цьому Пакті. Він надсилає державам-учасницям свої доповіді і такі зауваження загального порядку, які вважатиме доцільними. Комітет може також послати Економічній і соціальній раді ці

зауваження разом з примірниками доповідей, одержаними ним від держав, які беруть участь у цьому Пакті.

5. Держави-учасниці цього Пакту можуть подавати до Комітету свої міркування щодо будь-яких зауважень, що їх може бути зроблено відповідно до пункту 4 цієї статті.

Стаття 41

1. Відповідно до цієї статті, держава, яка бере участь у цьому Пакті, може у будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету одержувати і розглядати повідомлення про те, що якась держава-учасниця твердить, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим Пактом. Повідомлення, передбачені цією статтею, можуть прийматися і розглядатися тільки в тому разі, коли їх подала держава-учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції цього Комітету. Комітет не приймає ніяких повідомлень, коли вони стосуються держави-учасниці, яка не зробила такої заяви. Повідомлення, одержані згідно з цією статтею, розглядаються відповідно до такої процедури:

а) коли якась держава-учасниця цього Пакту вважає, що інша держава-учасниця не втілює в життя постанов цього Пакту, то вона може письмовим повідомленням довести це питання до відома зазначеної держави-учасниці. Протягом трьох місяців після одержання цього повідомлення держава, яка одержала його, подає в письмовій формі тій державі, яка надіслала таке повідомлення, пояснення чи будь-яку іншу заяву із роз'ясненням у цьому питанні, де має бути, наскільки це є можливим і доцільним, зазначено внутрішні процедури і заходи, яких було вжито, буде вжито або може бути вжито в цьому питанні;

б) коли питання не вирішено на задоволення обох заінтересованих держав-учасниць протягом шести місяців після отримання одержуючою державою першого повідомлення, будь-яка з цих держав має право передати це питання в Комітет, повідомивши про це Комітет і іншу державу;

с) Комітет розглядає передане йому питання тільки після того, як переконається, що відповідно до загально визнаних принципів міжнародного права всі доступні внутрішні засоби було випробувано і вичерпано в даному разі. Це правило не діє в тих випадках, коли застосування цих засобів не виправдано затягується;

д) при розгляді повідомлень, передбачених цією статтею, Комітет проводить закриті засідання;

е) з додержанням постанов підпункту (с) Комітет надає свої добрі послуги заінтересованим державам-учасницям з метою дружнього вирішення питання на основі поважання прав людини та основних свобод, визнаних у цьому Пакті;

ф) у будь-якому переданому на його розгляд питанні Комітет може звернутися до заінтересованих держав-учасниць, згаданих у підпункті (б), з проханням подати будь-яку інформацію, що стосується справи;

г) заінтересовані держави-учасниці, згадані в підпункті (б), мають право бути представленими при розгляді в Комітеті питання і робити заяви усно і (або) письмово;

h) Комітет подає протягом дванадцяти місяців із дня одержання повідомлення відповідно до підпункту (б) доповідь:

і) коли досягається вирішення в рамках постанов підпункту (е), то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів і досягнутого рішення;

ii) коли вирішення в рамках постанов підпункту (е) не досягнуто, то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів; письмові заяви і запис усних заяв, що їх виклали заінтересовані держави-учасниці, додаються до доповіді.

У кожному питанні доповідь надсилається заінтересованим державам-учасникам.

2. Постанови цієї статті набирають чинності, коли десять держав, які беруть участь у цьому Пакті, зроблять заяву відповідно до пункту 1 цієї статті. Такі заяви депонуються державами-учасниками у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх копії решті держав-учасниць. Заява може бути у будь-який час взята назад повідомленням Генерального секретаря. Така дія не перешкоджає розглядові будь-якого питання, що є предметом повідомлення, вже переданого відповідно до цієї статті, ніякі подальші повідомлення будь-якої держави-учасниці не приймаються після одержання Генеральним секретарем повідомлення про взяття заяви назад, якщо заінтересована держава-учасниця не зробила нової заяви.

Стаття 42

1. а) Коли будь-яке запитання, передане Комітету відповідно до статті 41, не вирішено на задоволення заінтересованих держав-учасниць, Комітет може за попередньою згодою заінтересованих держав-учасниць призначити спеціальну Погоджувальну комісію (далі іменовану Комісія). Добрі послуги Комісії надаються заінтересованим державам-учасникам з метою полюбовного вирішення даного питання на основі додержання положень цього Пакту;

б) Комісія складається з п'яти осіб, прийнятних для заінтересованих держав-учасниць. Якщо заінтересовані держави-учасниці не досягнуть протягом трьох місяців згоди щодо всього складу або частини складу Комісії, то ті члени Комісії, про призначення яких не було досягнуто згоди, обираються шляхом таємного голосування більшістю в дві третини голосів Комітету із складу його членів.

2. Члени Комісії як такі виконують свої обов'язки. Вони не повинні бути громадянами заінтересованих держав-учасниць або держави, що не бере участі в цьому Пакті, чи держави-учасниці, яка не зробила заяви відповідно до статті 41.

3. Комісія обирає свого Голову і встановлює свої власні правила процедури.

4. Засідання Комісії звичайно проводяться в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або у Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві. Однак вони можуть проводитися в інших місцях, які може визначити Комісія в консультації з Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй і відповідними державами-учасниками.

5. Секретаріат, наданий відповідно до статті 36, також обслуговує комісії, що призначаються на підставі цієї статті.

6. Одержана і вивчена Комітетом інформація надається в розпорядження Комісії, і Комісія може звернутися до заінтересованих держав-учасниць із проханням подати будь-яку інформацію, що стосується справи.

7. Коли Комісія повністю розгляне питання, але в усякому разі не пізніше ніж через дванадцять місяців після того, як їй було передано це питання, вона подає Голові Комітету доповідь для надіслання її заінтересованим державам-учасникам:

а) якщо Комісія не може завершити розгляд даного питання в межах дванадцяти

місяців, вона обмежує свою доповідь коротким викладом про стан розгляду нею даного питання;

b) якщо досягається полюбовне вирішення даного питання на основі додержання прав людини, визнаних у цьому Пакті, Комісія обмежує свою доповідь коротким викладом фактів і досягнутого вирішення;

c) якщо вирішення, зазначене в підпункті (b), не досягається, доповідь Комісії містить її висновки в усіх питаннях фактичного характеру, що стосується спору між заінтересованими державами-учасницями, та її міркування про можливості полюбовного врегулювання цього питання. Ця доповідь також містить письмові заяви і запис усних заяв, зроблених заінтересованими державами-учасницями;

d) якщо доповідь Комісії подається згідно з підпунктом (c), заінтересовані держави-учасниці протягом трьох місяців після одержання цієї доповіді повідомляють Голову Комітету про те, чи згодні вони із змістом доповіді Комісії.

8. Постанови цієї статті не принижують обов'язків Комітету, передбачених у статті 41.

9. Заінтересовані держави-учасниці рівною мірою несуть усі витрати членів Комісії відповідно до кошторису, що подається Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй.

10. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй має право оплачувати витрати членів Комісії, коли необхідно, до їх відшкодування заінтересованими державами-учасницями відповідно до пункту 9 цієї статті.

Стаття 43

Члени Комітету і спеціальних погоджувальних комісій, яких може бути призначено згідно зі статтею 42, мають право на пільги, привілеї та імунітети експертів, що посилаються Організацією Об'єднаних Націй у відрядження, як це передбачено у відповідних розділах Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 44

Положення про здійснення цього Пакту застосовуються без шкоди для процедур у галузі прав людини, визначених установчими актами і конвенціями Організації Об'єднаних Націй та спеціалізованих установ або відповідно до них, і не перешкоджають державам, які беруть участь у цьому Пакті, вдаватися до інших процедур вирішення спору на підставі діючих між ними загальних і спеціальних міжнародних угод.

Стаття 45

Комітет подає Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй через Економічну і соціальну раду щорічну доповідь про свою роботу.

Частина V

Стаття 46

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення постанов Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо тих предметів, яких стосується цей Пакт.

Стаття 47

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як ущемлення невід'ємного права всіх народів володіти і користуватися повною мірою і вільно своїм природними багатствами та ресурсами.

Частина VI

Стаття 48

1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою-членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного Суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 49

1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50

Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 51

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення щодо них голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту та будь-які попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 52

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно із пунктом 5 статті 48, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті 1 тієї ж статті, про таке:

- а) підписання, ратифікації і приєднання згідно зі статтею 48;
- б) дату набрання чинності цим Пактом згідно зі статтею 49 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно зі статтею 51.

Стаття 53

1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 48.

Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН.

Додаток В. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966)

(Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73)

Неофіційний переклад

Держави, які беруть участь у цьому Пакті,

беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

визнаючи, що ці права випливають із властивої людській особі гідності,

визнаючи, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав та свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і дотримання прав, визнаних у цьому Пакті, погоджуються про такі статті:

Частина I

Стаття 1

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають із міжнародного економічного співробітництва, оснований на принципі взаємної вигоди, та із міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

Частина II

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному

порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

3. Країни, що розвиваються, можуть із належним урахуванням прав людини і свого народного господарства визначати, в якій мірі вони гарантуватимуть визнані в цьому Пакті економічні права особам, котрі не є їх громадянами.

Стаття 3

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними та культурними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що відносно користування тими правами, що їх та чи інша держава забезпечує відповідно до цього Пакту, дана держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним із природою зазначених прав, і винятково з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Стаття 5

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі.

Частина III

Стаття 6

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення

цього права.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту з метою повного здійснення такого права, включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини.

Стаття 7

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим:

i) справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю;

ii) задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту;

b) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки і гігієни;

c) однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу та кваліфікації;

d) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні.

Стаття 8

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити:

a) право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших;

b) право професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації та право цих останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них;

c) право професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав та свобод інших;

d) право на страйки при умові його здійснення відповідно до законів кожної країни.

2. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цими правами для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або

застосовувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 9

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Стаття 10

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що:

1. Сім'я, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їхнє виховання. Шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується.

2. Особлива охорона повинна надаватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів. Протягом цього періоду працюючим матерям повинна надаватися оплачувана відпустка або відпустка з достатньою допомогою по соціальному забезпеченню.

3. Особливих заходів охорони і допомоги має вживатися щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою. Діти та підлітки мають бути захищені від економічної і соціальної експлуатації. Застосування їх праці в галузі, шкідливій для їх моральності і здоров'я чи небезпечній для життя або такої, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку, повинно бути каране за законом. Крім того, держави повинні встановити межі віку, нижче яких користування платною дитячою працею забороняється і карається законом.

Стаття 11

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживуть належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, ґрунтованого на вільній згоді.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнаючи основне право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які б включали проведення конкретних програм для того, щоб:

а) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів, і

б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн, що імпортують, так і експортують продукти.

Стаття 12

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для:

а) забезпечення скорочення мертвонароджуваності та дитячої смертності і здорового розвитку дитини;

б) поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища та гігієни праці в промисловості;

с) запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними;

д) створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу та медичний догляд у разі хвороби.

Стаття 13

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини й основних свобод. Вони, надалі, погоджуються з тим, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй із підтриманням миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права:

а) початкова освіта повинна бути обов'язкова і безплатна для всіх;

б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

с) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

д) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися по можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу початкової освіти;

е) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій та повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

4. Ніяка частина цієї статті не повинна тлумачитись у розумінні приниження свободи

окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними при незмінній умові додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яку дають у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути встановлено державою.

Стаття 14

Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті і яка на час свого вступу до числа учасників не змогла встановити на території своєї метрополії або на інших територіях, що перебувають під її юрисдикцією, обов'язкової безплатної початкової освіти, зобов'язується протягом двох років виробити і прийняти докладний план заходів для поступового втілення у життя – протягом розумної кількості років, яка повинна бути зазначена в цьому плані, – принципу обов'язкової безплатної загальної освіти.

Стаття 15

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на:

- a) участь у культурному житті;
- b) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування;
- c) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку із будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є.

2. Заходи, яких повинні вживати держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають користь, що їм дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях.

Частина IV

Стаття 16

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати відповідно до цієї частини даного Пакту доповіді про вживані ними заходи і про прогрес на шляху до додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

2. a) Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх примірники на розгляд в Економічну і соціальну раду відповідно до положень цього Пакту.

b) Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй також пересилає спеціалізованим установам примірники доповідей або будь-які відповідні частини доповідей держав-учасниць цього Пакту, які також є членами цих спеціалізованих установ, оскільки такі доповіді або частини цих доповідей стосуються якихось питань, що входять до рамок обов'язків вищезазначених установ відповідно до їх конституційних актів.

Стаття 17

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, подають свої доповіді за етапами відповідно до програми, що повинна бути встановлена Економічною і соціальною радою протягом року після набрання чинності цим Пактом після консультації з державами-учасниками і заінтересованими спеціалізованими установами.

2. У доповідях можуть зазначатися фактори та труднощі, що впливають на ступінь виконання обов'язків за цим Пактом.

3. Коли відповідні відомості були раніше передані Організації Об'єднаних Націй або якійсь спеціалізованій установі якою-небудь державою-учасницею цього Пакту, то немає потреби відтворювати ці відомості, і буде достатнім точне посилання на відомості, передані таким чином.

Стаття 18

На виконання своїх обов'язків за Статутом ООН у галузі прав людини та основних свобод Економічна і соціальна рада може вступати в угоди зі спеціалізованими установами про надання ними їх доповідей про прогрес на шляху до досягнення додержання постанов цього Пакту, що належать до сфери їх діяльності. Ці доповіді можуть включати подробиці прийнятих їх компетентними органами рішень та рекомендацій про таке здійснення.

Стаття 19

Економічна і соціальна рада може передавати в Комісію з прав людини для розгляду таї дачі загальних рекомендацій або у відповідних випадках до відома доповіді, що стосуються прав людини і подаються державами відповідно до статей 16 та 17, і доповіді, що стосуються прав людини та подаються спеціалізованими установами відповідно до статті 18.

Стаття 20

Заінтересовані держави-учасниці цього Пакту і спеціалізовані установи можуть подавати Економічній і соціальній раді зауваження щодо будь-якої загальної рекомендації згідно зі статтею 19 чи щодо посилання на таку загальну рекомендацію у будь-якій доповіді Комісії з прав людини або у будь-якому документі, що на нього там дається посилання.

Стаття 21

Економічна і соціальна рада може подавати час від часу Генеральній Асамблеї доповіді з рекомендаціями загального характеру та з коротким викладом відомостей, одержуваних від держав-учасниць цього Пакту і від спеціалізованих установ, про вжиті заходи й досягнуті результати в галузі забезпечення загального додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

Стаття 22

Економічна і соціальна рада може звертати увагу інших органів Організації Об'єднаних Націй, її допоміжних органів і спеціалізованих установ, які займаються поданням технічної допомоги, на будь-які питання, що виникають у зв'язку з доповідями, згаданими в цій частині даного Пакту, які можуть бути корисні цим органам при винесенні кожним із них у межах своєї компетенції рішень щодо доцільності міжнародних заходів, що могли б сприяти ефективному поступовому втіленню у життя цього Пакту.

Стаття 23

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, погоджуються, що до числа міжнародних заходів, які сприяють здійсненню прав, визнаних у цьому Пакті, належить застосування таких засобів, як укладання конвенцій, прийняття рекомендацій, подання технічної допомоги та проведення регіональних нарад і технічних нарад із метою консультацій, а також дослідження, організовані спільно із заінтересованими урядами.

Стаття 24

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення постанов Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо питань, яких стосується цей Пакт.

Стаття 25

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження невід'ємного права всіх народів повністю та вільно володіти і користуватися своїми природними багатствами та ресурсами.

Частина V

Стаття 26

1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою-членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного Суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 27

1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти чи документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 28

Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 29

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення за ними голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту, відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту і всі попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 30

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно із пунктом 5 статті 26, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті 1 тієї ж статті, про таке:

а) підписання, ратифікації і приєднання згідно зі статтею 26;

б) дату набрання чинності цим Пактом згідно зі статтею 27 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно зі статтею 29.

Стаття 31

1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 26.

Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН.

Додаток Г. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950).

(Конвенцію ратифіковано Законом N 475/97-ВР від 17.07.97)

Офіційний переклад

Уряди держав - членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, беручи до уваги те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав,

беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є єдиним думцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1

Зобов'язання додержувати поваги до прав людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

Розділ I

ПРАВА І СВОБОДИ

Стаття 2

Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;

- b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3

Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4

Заборона рабства і примусової праці

1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.
2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.
3. Для цілей цієї статті значення терміна "примусова чи обов'язкова праця" не поширюється:
 - a) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;
 - b) на будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби;
 - c) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю суспільства;
 - d) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків.

Стаття 5

Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:
 - a) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
 - b) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
 - c) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
 - d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою

допровадження його до компетентного органу;

е) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

ф) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту "с" пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Стаття 6

Право на справедливий суд

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

с) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

д) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати

виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7

Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Стаття 8

Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9

Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10

Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 11

Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Стаття 12

Право на шлюб

Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13

Право на ефективний засіб юридичного захисту

Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Стаття 14

Заборона дискримінації

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або за іншою ознакою.

Стаття 15

Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації

1. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою.

Стаття 16

Обмеження політичної діяльності іноземців

Жодне з положень статей 10, 11 і 14 не може розглядатись як таке, що забороняє Високим Договірним Сторонам установлювати обмеження на політичну діяльність іноземців.

Стаття 17

Заборона зловживання правами

Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Стаття 18

Межі застосування обмежень прав

Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені.

Розділ II

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття 19

Створення Суду

Для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд із прав людини, який далі називається «Суд». Він функціонує на постійній основі.

Стаття 20

Кількість суддів

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21

Посадові критерії

1. Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності.

2. Судді беруть участь у роботі Суду в особистій якості.

3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є не сумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі; всі питання, що виникають внаслідок застосування цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22

Вибори суддів

1. Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної

Сторони більшістю поданих голосів за списком із трьох кандидатів, запропонованих відповідною Високою Договірною Стороною.

2. Така сама процедура застосовується під час довиборів до Суду у випадку приєднання нових Високих Договірних Сторін, а також у разі заповнення вакансій, що виникають.

Стаття 23

Строк повноважень

1. Судді обираються строком на шість років. Вони можуть бути переобрані. Проте строк повноважень половини суддів, обраних на перших виборах, спливає через три роки.

2. Судді, строк повноважень яких спливає через перші три роки, визначаються Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу після їхнього обрання.

3. З метою забезпечення, наскільки це можливо, оновлення повноважень половини складу суддів кожні три роки Парламентська Асамблея може до початку будь-яких наступних виборів вирішити, що тривалість строку або строків повноважень одного чи більше суддів, які мають бути обрані, буде іншою, ніж шість років, але не більшою за дев'ять і не меншою за три роки.

4. У випадках, коли йдеться про більш ніж один строк повноважень і коли Парламентська Асамблея застосовує попередній пункт, розподіл строків повноважень здійснюється Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу після виборів.

5. Суддя, обраний на заміну судді, строк повноважень якого не закінчився, обіймає посаду протягом решти строку повноважень свого попередника.

6. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.

7. Судді обіймають посаду доти, доки їх не замінять. Проте вони продовжують розгляд тих справ, які вже є в їхньому провадженні.

Стаття 24

Звільнення з посади

Жодний суддя не може бути звільнений із посади, якщо тільки інші судді більшістю у дві третини голосів не ухваллять рішення про його невідповідність установленим вимогам.

Стаття 25

Канцелярія та юридичні секретарі

Суд має канцелярію, функції та організація якої визначені Регламентом Суду. Суду надають допомогу юридичні секретарі.

Стаття 26

Пленарні засідання Суду

Суд на пленарних засіданнях:

- a) обирає Голову Суду та одного чи двох заступників Голови Суду строком на три роки; вони можуть бути переобрані;
- b) створює палати на встановлений строк;
- c) обирає голів палат; вони можуть бути переобрані;
- d) приймає Регламент Суду та
- e) обирає Секретаря Суду та одного чи більше заступників Секретаря.

Стаття 27

Комітети, палати і Велика палата

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає комітетами у складі трьох суддів, палатами у складі семи суддів і Великою палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на встановлений строк.

2. Суддя, обраний від держави - сторони у справі, є *ex officio* членом палати або Великої палати; у разі відсутності такого судді або якщо він не може брати участь у засіданнях, ця держава на свій вибір визначає особу, яка засідає як суддя.

3. До складу Великої палати входять також Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, яких визначено відповідно до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої палати згідно зі статтею 43, у Великій палаті не може засідати жодний суддя з палати, яка постановила рішення у справі, за винятком голови палати і судді, який засідав від держави - сторони у справі.

Стаття 28

Декларації комітетів про неприйнятність

Комітет може одностайним голосуванням оголосити непринятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення. Таке рішення є остаточним.

Стаття 29

Рішення палат щодо прийнятності та суті заяв

1. Якщо згідно зі статтею 28 жодного рішення не прийнято, палата приймає рішення щодо прийнятності та суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33.

3. Ухвала щодо прийнятності вноситься окремо, якщо Суд у виняткових випадках не вирішить інакше.

Стаття 30

Відмова від розгляду справи на користь Великої палати

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, палата може у будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31

Повноваження Великої палати

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 чи статтею 34, якщо палата відмовляється від розгляду справи згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43; та

б) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47.

Стаття 32

Юрисдикція Суду

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішує сам Суд.

Стаття 33

Міждержавні справи

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34

Індивідуальні заяви

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35

Умови прийнятності

1. Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні.

2. Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі.

3. Суд оголошує непринятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо він вважає, що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, яку він вважає непринятною згідно із цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі.

Стаття 36

Участь третьої сторони

1. У всіх справах, які розглядає палата або Велика палата, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подавати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях.

2. В інтересах належного здійснення правосуддя Голова Суду може запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в судовому розгляді, чи будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої письмові зауваження або взяти участь у слуханнях.

Стаття 37

Вилучення заяв з реєстру справ

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку:

а) що заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або

б) що спір уже вирішено; або

с) що на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Проте Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї.

2. Суд може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами.

Стаття 38

Розгляд справи і процедура дружнього врегулювання

1. Якщо Суд визнає заяву прийнятною, він:

а) розглядає справу разом із представниками сторін і, в разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови;

б) надає себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї.

2. Процедура, що здійснюється відповідно до підпункту «b» пункту 1, є конфіденційною.

Стаття 39

Досягнення дружнього врегулювання

У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, ухваливши рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

Стаття 40

Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше.

2. Доступ до документів, переданих до канцелярії, є відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41

Справедлива сатисфакція

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Стаття 42

Рішення палат

Рішення палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43

Передання справи на розгляд Великої палати

1. Упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати.

2. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення.

3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика палата вирішує справу шляхом постановлення рішення.

Стаття 44

Остаточні рішення у справі

1. Рішення Великої палати є остаточним.

2. Рішення палати стає остаточним:

а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або

б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або

с) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43.

3. Остаточне рішення опубліковується.

Стаття 45

Умотивованість рішень у справі та ухвал

1. Рішення у справі, а також ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.

2. Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46

Обов'язкова сила рішень і їх виконання

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду у будь-яких справах, у яких вони є сторонами.

2. Остаточне рішення Суду передається Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.

Стаття 47

Консультативні висновки

1. Суд може, на запит Комітету Міністрів, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї.

2. Такі висновки не поширюються на питання, що стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та протоколах до неї, чи на будь-які інші питання, які Суд або Комітет Міністрів може розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету Міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48

Консультативна компетенція Суду

Суд вирішує, чи належить запит Комітету Міністрів щодо надання консультативного висновку до його компетенції, визначеної в статті 47.

Стаття 49

Умотивованість консультативних висновків

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.

2. Якщо консультативний висновок повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові Міністрів.

Стаття 50

Витрати на забезпечення діяльності Суду

Витрати на забезпечення діяльності Суду покладено на Раду Європи.

Стаття 51

Привілеї та імунітети суддів

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи та угодах, укладених згідно з цією статтею Статуту.

Розділ III

ІНШІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 52

Запити Генерального секретаря

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення стосовно того, яким чином її національне право забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53

Гарантія визнаних прав людини

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи уневажнює будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54

Повноваження Комітету Міністрів

Ніщо в цій Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету Міністрів, наданим йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55

Відмова від інших засобів урегулювання спорів

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення – шляхом звернення – спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56

Територіальне застосування

1. Будь-яка держава може при ратифікації чи будь-коли після цього заявити шляхом повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється, з урахуванням пункту 4 цієї статті, на всі чи деякі з територій, за міжнародні

відносини яких вона є відповідальною.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій із належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього оголосити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції.

Стаття 57

Застереження

1. Будь-яка держава може при підписанні цієї Конвенції або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що будь-який чинний на той час на її території закон не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру згідно із цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно із цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58

Денонсація

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'ятирічного строку від дати, коли вона стала її стороною, і через шість місяців після подання відповідного повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією стосовно будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійснене нею до дати, від якої денонсація набирає чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути і стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована стосовно будь-якої території, на яку поширювалася її дія згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59

Підписання і ратифікація

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. Ця Конвенція набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот.

3. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти.

4. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, та про подальше депонування ратифікаційних грамот.

Учинено в Римі 4 листопада 1950 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожному підписантові.

Додаток Г. Конвенція про права дитини (1989).

(Конвенцію ратифіковано Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91)

Неофіційний переклад

Дата підписання Україною: 21 лютого 1990 р.

Набуття чинності для України: 27 вересня 1991 р.

Преамбула

Держави-учасниці цієї Конвенції,

вважаючи, що згідно з принципами, проголошеними в Статуті Організації Об'єднаних Націй, визнання властивої гідності, рівних і невід'ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості і миру на землі,

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та сповнені рішучості сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі,

визнаючи, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини проголосила і погодилась із тим, що кожна людина має володіти всіма зазначеними у них правами і свободами без якої б то не було різниці за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, майновий стан, народження або інші обставини,

нагадуючи, що Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу,

впевнені в тому, що сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства,

визнаючи, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння,

вважаючи, що дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності,

беручи до уваги, що необхідність у такому особливому захисті дитини була передбачена в Женевській декларації прав дитини 1924 року і Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю 20 листопада 1959 року, та визнана в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (зокрема, в статтях 23 і 24), в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (зокрема, в статті 10), а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що займаються питаннями благополуччя дітей,

беручи до уваги, що, як зазначено в Декларації прав дитини, «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження»,

посилаючись на положення Декларації про соціальні і правові принципи, що

стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх усиновленні, на національному і міжнародних рівнях, Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») та Декларації про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів,

визнаючи, що в усіх країнах світу є діти, які живуть у виключно тяжких умовах, і що такі діти потребують особливої уваги,

враховуючи належним чином важливість традицій і культурних цінностей кожного народу для захисту і гармонійного розвитку дитини,

визнаючи важливість міжнародного співробітництва для поліпшення умов життя дітей у кожній країні, зокрема в країнах, що розвиваються,

погодилися про нижченаведене:

Частина I

Стаття 1

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

1. Держави-учасниці поважають і забезпечують усі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї.

Стаття 3

1. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

2. Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають усіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

3. Держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, установленим

компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду.

Стаття 4

Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, визнаних у цій Конвенції. Щодо економічних, соціальних і культурних прав Держави-учасниці вживають таких заходів у максимальних рамках наявних у них ресурсів і при необхідності в рамках міжнародного співробітництва.

Стаття 5

Держави-учасниці поважають відповідальність, права і обов'язки батьків і у відповідних випадках членів розширеної сім'ї чи общини, як це передбачено місцевим звичаєм, опікунів чи інших осіб, що за законом відповідають за дитину, належним чином управляти і керувати дитиною щодо здійснення визнаних цією Конвенцією прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що розвиваються.

Стаття 6

1. Держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя.
2. Держави-учасниці забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини.

Стаття 7

1. Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їхнє піклування.
2. Держави-учасниці забезпечують здійснення цих прав згідно з їх національним законодавством та виконання їх зобов'язань за відповідними міжнародними документами у цій галузі, зокрема у випадку, коли б інакше дитина не мала громадянства.

Стаття 8

1. Держави-учасниці зобов'язуються поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання.
2. Якщо дитина протизаконно позбавляється частини або всіх елементів своєї індивідуальності, Держави-учасниці забезпечують їй необхідну допомогу і захист для найшвидшого відновлення її індивідуальності.

Стаття 9

1. Держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їхньому бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї, або коли батьки проживають роздільно і необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини.

2. Під час будь-якого розгляду згідно з пунктом 1 цієї статті всім заінтересованим сторонам надається можливість брати участь у розгляді та викладати свою точку зору.

3. Держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини.

4. У тих випадках, коли таке розлучення впливає з якого-небудь рішення, прийнятого Державою-учасницею, наприклад, при арешті, тюремному ув'язненні, висилці, депортації чи смерті (включаючи смерть, що настала через будь-яку причину під час перебування даної особи у віданні держави) одного чи обох батьків або дитини, така Держава-учасниця надає батькам, дитині чи, якщо це необхідно, іншому члену сім'ї на їхнє прохання необхідну інформацію щодо місцеперебування відсутнього члена (членів) сім'ї, якщо надання цієї інформації не завдає шкоди добробуту дитини. Держави-учасниці надалі забезпечують, щоб подання такого прохання само по собі не призводило до несприятливих наслідків для відповідної особи (осіб).

Стаття 10

1. Відповідно до зобов'язання Держав-учасниць за пунктом 1 статті 9 заява дитини чи її батьків на в'їзд у Державу-учасницю або виїзд із неї з метою возз'єднання сім'ї повинна розглядатися Державами-учасницями позитивним, гуманним і оперативним чином. Держави-учасниці надалі забезпечують, щоб подання такого прохання не призводило до несприятливих наслідків для заявників та членів їхніх сім'ї.

2. Дитина, батьки якої проживають у різних державах, має право підтримувати на регулярній основі, за виключенням особливих обставин, особисті відносини і прямі контакти з обома батьками. З цією метою і відповідно до зобов'язання Держав-учасниць за пунктом 2 статті 9 Держави-учасниці поважають право дитини та її батьків залишати будь-яку країну, включаючи власну, і повертатися в свою країну. Щодо права залишати будь-яку країну діють лише такі обмеження, які встановлені законом і необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку (*order public*), здоров'я чи моралі населення або прав і свобод інших осіб і сумісні з визнаними в цій Конвенції іншими правами.

Стаття 11

1. Держави-учасниці вживають заходів для боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону.

2.3 цією метою Держави-учасниці сприяють укладанню двосторонніх або багатосторонніх угод чи приєднуються до чинних угод.

Стаття 12

1. Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

2. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Стаття 13

1. Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини.

2. Здійснення цього права може зазнавати деяких обмежень, проте ними можуть бути лише ті обмеження, які передбачені законом і необхідні:

а) для поваги прав і репутації інших осіб; або

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку (order public), або здоров'я, або моралі населення.

Стаття 14

1. Держави-учасниці поважають право дитини на свободу думки, совісті та релігії.

2. Держави-учасниці поважають права та обов'язки батьків і у відповідних випадках законних опікунів керувати дитиною в здійсненні її права методом, що відповідає здібностям дитини, які розвиваються.

3. Свобода дотримуватися своєї релігії або віри може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом і необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку, моралі та здоров'я населення або захисту основних прав і свобод інших осіб.

Стаття 15

1. Держави-учасниці визнають право дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зборів.

2. Щодо здійснення даного права не можуть застосовуватися будь-які обмеження, крім тих, які застосовуються відповідно до закону та необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, громадського порядку (order public), охорони здоров'я і моралі населення або захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 16

1. Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання

в здійсненні її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

2. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання.

Стаття 17

Держави-учасниці визнають важливу роль засобів масової інформації і забезпечують, щоб дитина мала доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до таких інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини. З цією метою Держави-учасниці:

a) сприяють засобам масової інформації у поширенні інформації і матеріалів, корисних для дитини в соціальному і культурному відношеннях та в дусі статті 29;

b) сприяють міжнародному співробітництву в галузі підготовки, обміну та поширення такої інформації і матеріалів, що надходять із різних культурних, національних і міжнародних джерел;

c) сприяють виданню і розповсюдженню дитячої літератури;

d) сприяють засобам масової інформації у приділенні особливої уваги мовним потребам дитини, яка належить до якої-небудь групи меншостей або до корінного населення;

e) сприяють розробці належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю, враховуючи положення статей 13 і 18.

Стаття 18

1. Держави-учасниці докладають усіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

2. З метою гарантування і сприяння здійсненню прав, викладених у цій Конвенції, Держави-учасниці надають батькам і законним опікунам належну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків із виховання дітей та забезпечують розвиток мережі дитячих установ.

3. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб діти, батьки яких працюють, мали право користуватися призначеними для них службами й установами із догляду за дітьми.

Стаття 19

1. Держави-учасниці вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

2. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для

розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури.

Стаття 20

1. Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою.

2. Держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують зміну догляду за дитиною.

3. Такий догляд може включати, зокрема, передачу на виховання "кафала", за ісламським правом, усиновлення або, за необхідності, направлення до відповідних установ із догляду за дітьми. Під час розгляду варіантів зміни необхідно належним чином враховувати бажаність наступництва виховання дитини, її етнічне походження, релігійну і культурну належність і рідну мову.

Стаття 21

Держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку, і вони:

а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли тільки компетентні власті, які визначають згідно із застосовуваними законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що усиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною;

б) визначають, що усиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або усиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим;

с) забезпечують, щоб у випадку усиновлення дитини в іншій країні застосовувалися такі самі гарантії і норми, які застосовуються щодо усиновлення всередині країни;

д) вживають усіх необхідних заходів із метою забезпечення того, щоб у випадку усиновлення в іншій країні влаштування дитини не призводило до одержання невинуватих фінансових вигод, пов'язаних із цією особою;

е) сприяють у необхідних випадках досягненню цілей цієї статті шляхом укладення двосторонніх і багатосторонніх домовленостей або угод та намагаються на цій підставі забезпечити, щоб влаштування дитини в іншій країні здійснювали компетентні власті чи органи.

Стаття 22

1. Держави-учасниці вживають необхідних заходів, щоб забезпечити дитині, яка бажає одержати статус біженця або яка вважається біженцем, відповідно до застосовуваних міжнародним або внутрішнім правом і процедурами, як тій, що супроводжується, так і тій, що не супроводжується її батьками або будь-якою іншою особою, належний захист і гуманітарну допомогу в користуванні застосовуваними правами, викладеними в цій Конвенції та інших міжнародних документах з прав людини або гуманітарних документах, учасницями яких є зазначені держави.

2. З цією метою Держави-учасниці сприяють у випадках, коли вони вважають це за необхідне, будь-яким зусиллям Організації Об'єднаних Націй та інших компетентних міжурядових або неурядових організацій, що співпрацюють з Організацією Об'єднаних Націй, щодо захисту такої дитини та надання їй допомоги у пошуку батьків чи інших членів сім'ї будь-якої дитини-біженця, з тим щоб одержати інформацію, необхідну для її возз'єднання зі своєю сім'єю. В тих випадках, коли батьки або інші члени сім'ї не можуть бути знайдені, цій дитині надається такий самий захист, як і будь-якій іншій дитині, через якісь причини тимчасово або постійно позбавленій сімейного оточення, як це передбачено в цій Конвенції.

Стаття 23

1. Держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.

2. Держави-учасниці визнають право неповноцінної дитини на особливе піклування, заохочують і забезпечують надання, за умов наявності ресурсів, дитині, яка має на це право, та відповідальним за турботу про неї допомогу, щодо якої подано прохання і яка відповідає стану дитини та становищу її батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину.

3. На забезпечення особливих потреб неповноцінної дитини допомога згідно з пунктом 2 цієї статті надається при можливості безкоштовно з урахуванням фінансових ресурсів батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину, та має на меті забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку таким чином, який призводить до найбільш повного по можливості втягнення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку її особи, включаючи культурний і духовний розвиток дитини.

4. Держави-учасниці сприяють у дусі міжнародного співробітництва обміну відповідною інформацією в галузі профілактичної охорони здоров'я, медичного, психологічного і функціонального лікування неповноцінних дітей, включаючи розповсюдження інформації про методи реабілітації, загальноосвітньої і професійної підготовки, а також доступу до цієї інформації, з тим щоб дозволити Державам-учасницям покращити свої можливості і знання, і розширити свій досвід у цій галузі. В зв'язку з цим особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 24

1. Держави-учасниці визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я.

2. Держави-учасниці домагаються повного здійснення цього права, зокрема, вживають заходів щодо:

а) зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності;

б) забезпечення надання необхідної медичної допомоги та охорони здоров'я всіх дітей з приділенням першочергової уваги розвитку первинної медико-санітарної допомоги;

в) боротьби з хворобами і недоїданням, у тому числі в межах первинної медико-санітарної допомоги, шляхом, поряд з іншим, застосування легкодоступної технології та надання достатньої кількості поживного продовольства та чистої питної води, беручи до уваги небезпеку і ризик забруднення навколишнього середовища;

г) надання матерям належних послуг з охорони здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди;

е) забезпечення інформацією всіх прошарків суспільства, зокрема батьків і дітей, щодо здоров'я і харчування дітей, переваги грудного годування, гігієни, санітарії середовища перебування дитини і запобігання нещасним випадкам, а також доступу до освіти та підтримки у використанні цих знань;

і) розвитку просвітницької роботи та послуг у галузі профілактичної медичної допомоги та планування розміру сім'ї.

3. Держави-учасниці вживають будь-яких ефективних і необхідних заходів із метою скасування традиційної практики, що негативно впливає на здоров'я дітей.

4. Держави-учасниці зобов'язані сприяти міжнародному співробітництву і розвивати його з метою поступового досягнення повного здійснення права, яке визнається в цій статті. В зв'язку з цим особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 25

Держави-учасниці визнають права дитини, яка віддана компетентними органами на піклування з метою догляду за нею, її захисту або фізичного чи психічного лікування, на періодичну оцінку лікування, наданого дитині, і всіх інших умов, пов'язаних з таким піклуванням про дитину.

Стаття 26

1. Держави-учасниці визнають за кожною дитиною право користуватися благами соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, і вживають необхідних заходів щодо досягнення повного здійснення цього права згідно з їх національним законодавством.

2. Ці блага в міру необхідності надаються з урахуванням наявних ресурсів і можливостей дитини та осіб, які несуть відповідальність за утримання дитини, а також будь-яких міркувань, пов'язаних з одержанням благ дитиною чи від її імені.

Стаття 27

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини.

2. Батько (-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

3. Держави-учасниці відповідно до національних умов і в межах своїх можливостей вживають необхідних заходів щодо надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні цього права і у випадку необхідності надають матеріальну допомогу і підтримують програми, особливо щодо забезпечення дитини харчуванням, одягом і житлом.

4. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів щодо забезпечення відновлення утримання дитини батьками або іншими особами, які відповідають за дитину як всередині Держави-учасниці, так і за кордоном. Зокрема, якщо особа, яка несе фінансову відповідальність за дитину, і дитина проживають у різних державах, Держави-учасниці сприяють приєднанню до міжнародних угод або укладенню таких угод, а також досягненню інших відповідних домовленостей.

Стаття 28

1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

а) вводять безплатну й обов'язкову початкову освіту;

б) сприяють розвитку різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;

в) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;

г) забезпечують доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей;

д) вживають заходів для сприяння регулярному відвіданню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції.

3. Держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва і неписьменності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання. В цьому зв'язку особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 29

1. Держави-учасниці погоджуються щодо того, що освіта дитини має бути спрямована на:

а) розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі;

б) виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

с) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної;

д) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення;

е) виховання поваги до навколишньої природи.

2. Жодна частина цієї статті або статті 28 не тлумачиться як така, що обмежує свободу окремих осіб і органів створювати навчальні заклади та керувати ними за умови постійного додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, та виконання вимоги того, щоб освіта, яку одержують у таких навчальних закладах, відповідала мінімальним нормам, що можуть бути встановлені державою.

Стаття 30

У таких державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншості чи особи з числа корінного населення, дитині, яка належить до таких меншостей чи корінного населення, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами її групи користуватися своєю культурою, сповідати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Стаття 31

1. Держави-учасниці визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом.

2. Держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяють наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля і відпочинку.

Стаття 32

1. Держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

2. Держави-учасниці вживають законодавчі, адміністративні і соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб забезпечити здійснення цієї статті. З цією метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, Держави-учасниці, зокрема:

- a) встановлюють мінімальний вік для прийому на роботу;
- b) визначають необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умови праці;
- c) передбачають відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті.

Стаття 33

Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб захистити дітей від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними.

Стаття 34

Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою Держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів щодо запобігання:

- a) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- b) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- c) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах.

Стаття 35

Держави-учасниці вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їхньої контрабанди у будь-яких цілях і у будь-якій формі.

Стаття 36

Держави-учасниці захищають дитину від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини.

Стаття 37

Держави-учасниці забезпечують, щоб:

- a) жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або

принижуючим гідність видам поведження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років;

b) жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно із законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу;

c) гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, жодна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити, та мати право підтримувати зв'язок із своєю сім'єю шляхом листування та побачень, за винятком особливих обставин;

d) жодна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії.

Стаття 38

1. Держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання.

2. Держави-учасниці вживають усіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях.

3. Держави-учасниці утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, Держави-учасниці прагнуть віддавати перевагу особам більш старшого віку.

4. Згідно зі своїми зобов'язаннями за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними.

Стаття 39

Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для сприяння фізичному і психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу й гідність дитини.

Стаття 40

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поведіння, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

2. З цією метою і беручи до уваги відповідні положення міжнародних документів, Держави-учасниці, зокрема, забезпечують, щоб:

a) жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства, не була звинувачена та визнана винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення;

b) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

i) презумпцію невинності, поки її вина не буде доведена згідно із законом;

ii) негайне і безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів, та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту;

iii) невідкладне прийняття рішення з розглядуваного питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів;

iv) свобода від примусу щодо давання свідчень чи визнання вини; вивчення показань свідків звинувачення або самостійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їх свідчень;

v) якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, повторний розгляд вищим компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом згідно із законом відповідного рішення та будь-яких ужитих у цьому зв'язку заходів;

vi) безплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею;

vii) повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

3. Держави-учасниці прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні, і зокрема:

a) встановленню мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство;

b) у випадку необхідності і бажаності вжиттю заходів щодо поведіння з такими дітьми без використання судового розгляду за умов повного додержання прав людини і правових гарантій.

4. Необхідна наявність таких різних заходів, як догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки, та інших форм догляду, що замінюють догляд в установах, з метою

забезпечення такого поводження з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідало її становищу та характеру злочину.

Стаття 41

Жодне в цій Конвенції не торкається будь-яких положень, які більшою мірою сприяють здійсненню прав дитини і можуть міститися:

- а) в законі Держави-учасниці, або
- б) в нормах міжнародного права, що діють щодо даної держави.

Частина II

Стаття 42

Держави-учасниці зобов'язані, використовуючи належні та дійові засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей.

Стаття 43

1. З метою розгляду прогресу, досягнутого Державами-учасницями щодо виконання зобов'язань, узятих згідно з цією Конвенцією, засновується Комітет по правах дитини, який здійснює функції, передбачені нижче.

2. Комітет складається з десяти експертів, що відмічаються високими моральними якостями та визнаною компетентністю в галузі, охоплюваній цією Конвенцією. Членів Комітету обирають Держави-учасниці з числа своїх громадян, вони виступають в особистій якості, при цьому приділяється увага справедливому географічному розподілу, а також головним правовим системам.

3. Членів Комітету обирають таємним голосуванням із числа внесених до списку осіб, висунутих Державами-учасницями. Кожна Держава-учасниця може висувати одну особу з числа своїх громадян.

4. Первісні вибори в Комітет проводяться не пізніше ніж через шість місяців з дня набуття чинності цією Конвенцією, а надалі – раз на два роки. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається до Держав-учасниць із листом, пропонуючи їм подати свої кандидатури протягом двох місяців. Потім Генеральний секретар складає в алфавітному порядку список усіх висунутих таким чином осіб із зазначенням Держав-учасниць, які висунули цих осіб, та представляє цей список Державам-учасницям цієї Конвенції.

5. Вибори проводяться на нарадах Держав-учасниць, які скликає Генеральний секретар у центральних установах Організації Об'єднаних Націй. На нарадах, де дві третини Держав-учасниць складають кворум, обраними до складу Комітету є ті кандидати, які дістали найбільшу кількість голосів і абсолютну більшість голосів представників Держав-учасниць, що присутні та беруть участь у голосуванні.

6. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк. Вони мають право бути переобраними у випадку повторного висунення їхніх кандидатур. Строк повноважень п'яти

членів, обраних на перших виборах, минає в кінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих п'яти членів визначають голови наради шляхом жеребкування.

7. У випадку смерті або відставки якого-небудь члена Комітету або якщо він чи вона з якоїсь іншої причини не може більше виконувати обов'язки члена Комітету, Держава-учасниця, що висунула даного члена Комітету, призначає іншого експерта з числа своїх громадян на строк, що залишився, за умови схвалення Комітетом.

8. Комітет установлює власні правила процедури.

9. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк.

10. Сесії Комітету, як правило, проводяться в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або у будь-якому іншому відповідному місці, визначеному Комітетом. Комітет, як правило, проводить сесії щорічно. Тривалість сесії Комітету визначається і при необхідності переглядається на нарадах Держав-учасниць цієї Конвенції за умови схвалення Генеральною Асамблеєю.

11. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідні персонал і матеріальні засоби для ефективного здійснення Комітетом своїх функцій відповідно до цієї Конвенції.

12. Члени Комітету, заснованого відповідно до цієї Конвенції, одержують схвалювану Генеральною Асамблеєю винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй у порядку та на умовах, установлених Генеральною Асамблеєю.

Стаття 44

1. Держави-учасниці зобов'язані подавати Комітету через Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та прогрес, досягнутий у здійсненні цих прав:

а) протягом двох років після набуття чинності цієї Конвенцією для відповідної Держави-учасниці;

б) надалі – кожні п'ять років.

2. У доповідях, які подаються відповідно до цієї статті, зазначаються фактори і труднощі, якщо такі є, що впливають на ступінь виконання зобов'язань за цією Конвенцією. Доповіді містять також достатню інформацію, з тим щоб забезпечити Комітету повне розуміння дії Конвенції у даній країні.

3. Державі-учасниці, яка подала Комітету всебічну первинну інформацію, немає необхідності повторювати у наступних доповідях, що подаються відповідно до пункту 1 підпункту б цієї статті, раніше викладену основну інформацію.

4. Комітет може запитувати у Держав-учасниць додаткову інформацію, що стосується здійснення цієї Конвенції.

5. Доповіді про діяльність Комітету раз на два роки представляються Генеральній Асамблеї через Економічну та Соціальну Раду.

6. Держави-учасниці забезпечують широку гласність своїм доповідям у власних країнах.

Стаття 45

З метою сприяння ефективному здійсненню Конвенції та заохочення міжнародного співробітництва в галузі, охоплюваній цією Конвенцією:

а) спеціалізовані установи, Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй та інші органи Організації Об'єднаних Націй мають право бути представленими при розгляді питань про здійснення таких положень цієї Конвенції, які входять до сфери їх повноважень. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам, Дитячому фонду Організації Об'єднаних Націй та іншим компетентним органам, якщо він вважає це за доцільне, подавати висновки експертів щодо здійснення Конвенції у тих галузях, які входять до сфери їх відповідних повноважень. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам, Дитячому фонду Організації Об'єднаних Націй та іншим органам Організації Об'єднаних Націй подавати доповіді про здійснення Конвенції у галузях, що входять до сфери їх діяльності;

б) Комітет направляє, якщо він вважає за доцільне, до спеціалізованих установ, Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй та інших компетентних органів будь-які доповіді Держав-учасниць, в яких вміщені прохання про технічну консультацію чи допомогу або йдеться про потреби в цьому, зазначені зауваження та пропозиції Комітету, якщо такі є, щодо таких прохань чи зауважень;

с) Комітет може рекомендувати Генеральній Асамблеї запропонувати Генеральному секретарю провести від її імені дослідження з питань, що стосуються прав дитини;

д) Комітет може вносити пропозиції і рекомендації загального характеру, засновані на інформації, одержаній відповідно до статей 44 і 45 цієї Конвенції. Такі пропозиції і рекомендації загального характеру направляються будь-якій зацікавленій Державі-учасниці і повідомляються Генеральній Асамблеї поряд із зауваженнями Держав-учасниць, якщо такі є.

Частина III

Стаття 46

Ця Конвенція відкрита для підписання її всіма державами.

Стаття 47

Ця Конвенція підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 48

Ця Конвенція відкрита для приєднання до неї будь-якої держави. Документи про приєднання здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 49

1. Ця Конвенція набуває чинності на тридцятий день після дати здачі на зберігання

Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй двадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цю Конвенцію або приєднується до неї після здачі на зберігання двадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, ця Конвенція набирає чинності на тридцятий день після здачі такою державою на зберігання її ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50

1. Будь-яка Держава-учасниця може запропонувати поправку і подати її Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар потім направляє запропоновану поправку Державам-учасницям із проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції Держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення по них голосування. Якщо протягом чотирьох місяців, починаючи з дати такого повідомлення, принаймні третина Держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю Держав-учасниць, які присутні та голосують на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї на її затвердження.

2. Поправка, прийнята згідно з пунктом 1 цієї статті, набуває чинності після затвердження її Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та прийняття її більшістю у дві третини Держав-учасниць.

3. Коли поправка набуває чинності, вона стає обов'язковою для тих Держав-учасниць, які її прийняли, а для інших Держав-учасниць залишаються обов'язковими положення цієї Конвенції і будь-які попередні поправки.

Стаття 51

1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй отримує та розсилає всім державам текст застережень, зроблених державами у момент ратифікації або приєднання.

2. Застереження, не сумісні з цілями і завданнями цієї Конвенції, не допускаються.

3. Застереження можуть бути зняті у будь-який час шляхом відповідного повідомлення, направленою Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй, який потім повідомляє про це всі держави. Таке повідомлення набуває чинності з дня отримання його Генеральним секретарем.

Стаття 52

Будь-яка Держава-учасниця може денонсувати цю Конвенцію шляхом письмового повідомлення Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй. Денонсація набуває чинності через рік після отримання повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 53

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй призначається депозитарієм цієї Конвенції.

Стаття 54

Оригінал цієї Конвенції, англійський, арабський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якої є однаково автентичними, здається на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

НА ПОСВІДЧЕННЯ ЧОГО нижчепідписані повноважні представники, належним чином на те уповноважені своїми відповідними урядами, підписали цю Конвенцію.

Додаток Д. Конституція України (витяг, 1996)

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей,
виражаючи суверенну волю народу,
спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,
дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,
підключившись про зміцнення громадянської злагоди на землі України,
прагнучи розвинути і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,
усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями,
керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,
приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Р о з д і л І

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи

зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Р о з д і л І І

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній

підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає

свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополією становити на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю

продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування,

мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян,

не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 59. Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

6. Перелік використаних та рекомендованих джерел

Література:

1. Агафонов С. А. Римське право: Навч.- метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни.— К.: КНЕУ, 2005.— 143 с.
2. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відп.ред. С. Головатий; Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; Вст. сл. С. Головатий. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – 992 с.
3. Барташнікова І.А., Барташніков А.А. Учись играя. Тренінг інтелекту: ігри і тести для дітей 5-7 років – Харків: Фолио, 1997.
4. Волков Б.С. Детская психология: логические схемы: учебное пособие для студентов, - Москва, Владос, 2007.
5. Ворона В. А. Право на еутаназію як складова права людини на життя / В. А. Ворона // Право України. — Київ, 2010, № 5.-С.199-205.
6. Лок. Дж. «Опыт веротерпимости»./ 1667. Лок Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.— М.: Мысль, 1988.— 668 с.
7. Лучицкий И. В., «Мишель Лопиталь»/ «Университет, изв.», К., 1870, № 10.
8. Милль Дж. О свободе / Пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. – 1993. № 11. С. 10–15; № 12. С. 21–26.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 2-е вид., перероб. і доп./ За ред.. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т.1. – С. 480-482.
10. Права человека в современном мире (пособие для учителей и студентов). – Донецк, 1995, С. 292.
11. «Правознавство: Підручник для учнів 10-го класу загальноосвіт. навч. закладів»/ О.В.Константин, С.В.Лінецький, М.І.Мельник, О.О. Мельник, М.І. Хавронюк. – К.:Юридична думка, 2010. – 256 с.
12. Практикум по психологическим играм с детьми и подростками / ред. М.Р. Битянова – Санкт-Петербург: Питер, 2007.
13. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України: Підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. С.Г. Стеценка. - К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. - 507 с.
14. Херсонський обласний благодійний фонд «Захист», «Кожна дитина має знати свої права», Огаркова О., Єлігулашвілі М., посібник, Херсон, 2010.
15. Черниловский Зиновий, «Право собственности: от Авраама до Валентина Павлова», Москва, Московский юридический институт, 1992.
16. Шутова А.В, Косилкин С.В., «Институт свободы совести в Европе: история и современность». Реферат, Москва, 2005.
17. Compass – A manual on Human Rights Education with Young people. Directorate of Youth and Sport of the Council of Europe. 2002. <http://eycb.coe.int/compass/en/contents.html>
18. Compasito – A manual on Human Rights Education for Children. Directorate of Youth and Sport of the Council of Europe, 2nd edition, 2009. <http://www.eycb.coe.int/compasito/>

- 19.** Frankl V. Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy, Boston: Beacon, ISBN 0-8070-1426-5; and Random House / Rider, London 2004.
- 20.** Human Rights Education in the School Systems of Europe, Central Asia and North America: A Compendium of Good Practice. OSCE/ODIHR, CoE, OHCHR and UNESCO, 2009. <http://tandis.odihr.pl/documents/hre-compendium/>
- 21.** Introduction to sociology / 7th ed. – New York, 2009. – P. 324.
- 22.** Pierre Bayle. «Oeuvres diverses» (Гаара, 4 т., с. 1725 -31)
- 23.** Samuel Warren and Louis Brandeis, The Right to Privacy, 4 Harvard L.R. 193 (1890) - http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html
- 24.** Virginia declaration of rights and Cardinal Bellarmine/ Hunt, Gaillard, - Washington, D.C., The Catholic university of America, 1917.

Конвенції:

1. Загальна декларація прав людини (1948).
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966).
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966).
4. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950).
5. Конвенція про права дитини (1989).
6. Американська конвенція з прав людини (1969).
7. Африканська хартія прав людини і народів (1981).
8. Другий факультативний протокол до Пакту про громадянські та політичні права від 15 грудня 1989 року.
9. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10.12.1984.
10. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню від 26.11.1987.
11. Загальна декларація про геном людини та права людини від 11.11.1997.
12. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997.
13. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять (1958).
14. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965).
15. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979).
16. Резолюція 3376 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН «Ліквідація всіх форм расової дискримінації» від 10.11.1975.
17. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань».
18. Конвенція про рабство від 25.09.1926.
19. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства від 07.09.1956.

Нормативні акти:

1. Конституція України.
2. Цивільний кодекс України.
3. Сімейний кодекс України.
4. Цивільний процесуальний кодекс України.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України.
6. Закон України «Про авторське право і суміжні права», від 23 грудня 1993 року № 3792-XII, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 13, ст.64
7. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-XII, Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 25, ст.283
8. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 № 2782-XII, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 1, ст. 1
9. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XII, Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 34, ст.451
10. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 32, ст.314
11. Закон України «Про міліцію», від 20.12.1990 № 565-XII, Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 4, ст. 20
12. Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997 № 503/97
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року, Справа N 1-33/99 N 11-рп/99
14. Статут патрульно-постової служби міліції України, затверджений Наказом МВС № 404 від 28.07.1994

Казки, оповідання, мультфільми, кінострічки:

1. Загребельний Павло, «Роксолана»
2. Казка «Кривенька качечка», українська народна
3. Казка «Русалонька», Ганс Крістіан Андерсен
4. Казка «Три поросятка», британська народна
5. Казка «Червоний Капелюшок», Шарль Перро
6. Казка «Язиката Феська», українська народна
7. Казка «Бременські музики», Брати Гримм
8. Казка «Василіса Премудра», російська народна
9. Казка «Гидке каченя», Ганс Крістіан Андерсен
10. Казка «Гуси-лебеді», російська народна
11. Казка «Джек та бобове зернятко», британська народна
12. Казка «Золота рибка», Александр Пушкін
13. Казка «Кирило Кожум'яка», українська народна
14. Казка «Колобок», російська народна
15. Казка «Кресало», Ганс Крістіан Андерсен
16. Казка «Наймит і пан», українська народна
17. Казка «Попелюшка», Шарль Перро
18. Казка «Про Лисичку та Зайчика», українська народна
19. Казка «Рапунцель», Брати Гримм
20. Казка «Рікі з чубчиком», Шарль Перро
21. Казка «Семеро козенят», російська народна
22. Казка «Спляча красуня», українська народна
23. Казка «Убогий та багатий», українська народна
24. Кінострічка «Аватар»
25. Кінострічка «Клік. З пультом всередину життя»
26. Кінострічка «Мати Девіда»
27. Кінострічка «Море всередині»
28. Кінострічка «На колесах»
29. Кінострічка «Війна наречених»
30. Кінострічка «Всередині себе я танцюю»
31. Кінострічка «Інша сестра»
32. Кінострічка «Клас», режисер Рааг Ільмар.
33. Кінострічка «Людина - слон»
34. Кінострічка «Метод зйому Хітча»
35. Кінострічка «Місто та пси»
36. Кінострічка «Музика всередині»
37. Кінострічка «Опудало»
38. Кінострічка «Повелитель мух»
39. Кінострічка «Поки не зіграв у ящика»
40. Кінострічка «Той, що танцює з вітром»
41. Кінострічка «Це життя для тебе»
42. Кінострічка «Я - Сем»
43. Міфи древньої Греції

44. Мультфільм «Антошка»
45. Мультфільм «Чортеня №13»
46. Рей Бредбері, оповідання «Усе літо за один день»
47. Стефаник Василь, «Новина»

Денисенко Лариса Володимирівна, Дзюбій Ольга Анатоліївна

Права людини для дітей: посібник для вчителів та тренерів

Це видання здійснене за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні.
Усі права захищені. Зміст цієї публікації можна безкоштовно копіювати та використовувати для освітніх та інших некомерційних цілей за умови посилання на джерело інформації.
Координатор проектів ОБСЄ в Україні не несе відповідальності за зміст та погляди, висловлені експертами у цій публікації.

Коректор – Мошковська О.О.
Ідея обкладинки – Денисенко Л.В.
Дизайн – Видавництво “Час Друку”
Комп’ютерна верстка – Рябокони І.Є.

Додрукарська підготовка та друк
ПП «Час Друку».
01030, м. Київ, вул. Артема, 55, оф. 27
Тел.: (044) 392-72-65, 492-29-75.

Підписано до друку 20.12.2011 р. Формат А4
Обсяг _____. Ум. др. арк. Обл. вид. арк.11,55. Наклад 1500 прим.